

Een toekomstverkenning van de invloed van brede maatschappelijke trends op radicaliseringsprocessen

Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum
Ministerie van Justitie

juni 2010

Erik van de Linde Innovatie Advies

Prof drs Paul Rademaker

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Samenvatting

Dit onderzoek verkent de mogelijke toekomstige invloed van brede maatschappelijke trends op radicaliseringsprocessen. Het onderzoek is op aanvraag van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb) uitbesteed door het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie aan drs. F.J.G. van de Linde (Erik van de Linde Innovatie Advies) en prof. drs. P. Rademaker (Universiteit van Amsterdam).

Het onderzoek bestond uit drie fasen: het opstellen van een startnotitie, het uitvoeren van een Delphi -onderzoek en de analyse en eindrapportage. De startnotitie geeft enerzijds een overzicht van uiteenlopende aspecten van radicalisering en terrorisme, anderzijds een inventarisatie van verschillende trends die van invloed zouden kunnen zijn op radicalisering in relatie tot terrorisme. De thema's van de startnotitie komen hieronder in het kort aan de orde, gevolgd door een beschouwing over het Delphi-onderzoek en de analyse daarvan.

Definitie van terrorisme. Er is een groot aantal definities van terrorisme. Dat is mede het gevolg van het dynamische karakter van terrorisme en van de verschillende doelen die men voor ogen heeft. In Nederland neemt de definitie van de regering een centrale plaats in: "het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappij ontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden".

Oorzaken van mogelijk tot terrorisme leidende radicalisering. Er bestaat in de literatuur en bij specialisten verschil van inzicht over de oorzaken van radicalisering. Als oorzaken worden onder meer genoemd sociale, economische en politieke situaties, armoede en overbevolking naast of tegenover ideologie en religie. Oorzaken worden onderscheiden van motieven.

Motieven: waarom radicaliseert iemand tot terrorist? Motieven kunnen aan verandering onderhevig zijn en zijn vaak onduidelijk. Zo doet de vermenging van religie en politiek door jihadisten soms de vraag rijzen of de politieke doeleinden een gevolg zijn van de religie, dan wel of de religie gebruikt wordt om politieke doeleinden te verwezenlijken. Psychologische motieven in het radicaliseringsproces zijn onder meer frustratie en een gekwetst gevoel van eigenwaarde, gebrek aan respect, discriminatie en (gevoel van) onrechtvaardigheid, het zoeken naar identiteit en het

verlangen bij een groep te behoren. Een katalyserende gebeurtenis, bijvoorbeeld de gewelddadige dood van een familielid, kan de overgang naar radicalisering en uiteindelijk naar terrorisme betekenen. In veel gevallen hebben terroristen een meer dan gemiddeld opleidingsniveau en zijn ze afkomstig uit de welvarende middenklasse. Ook lijken er steeds vaker vrouwen onder terroristen te zijn.

Groepsdynamica. De groep is belangrijk voor het verschaffen van logistieke steun, het articuleren en focuseren van de nagestreefde doelen en het dehumaniseren van anderen. Groepsdruk en de invloed van een charismatisch leider zijn vaak belangrijke factoren naar de volgende stap in het radicaliseringsproces. Hierbij is een waarschuwing op zijn plaats: impliciet wordt vaak verondersteld dat radicalisering een stapsgewijs proces doorloopt, waarbij een laatste stap terrorisme kan zijn. Deze veronderstelling lijkt het beeld van een lineair proces te onderschrijven. Maar in feite is er geen onderzoek dat dit beeld ondersteunt.

De media. De media spelen een belangrijke rol in het wereldkundig maken van de terroristische daad of dreiging en zaaien daarmee het beoogde effect van angst en maatschappelijke ontwrichting. Ook is internet van belang voor het realiseren van een (mondiaal) terroristisch netwerk en het etaleren van de verschillende terroristische mogelijkheden of technieken.

Massavernietigingswapens. Het gebruik van massavernietigingswapens zou niet te rijmen zijn met ideële motieven, maar mag ook niet als potentieel wapen worden uitgesloten. De kans van inzet van massavernietigingswapens door terroristen mag klein zijn, het risico is enorm.

De terrorist als buurman. Het is moeilijk een eenduidig psychologisch profiel te geven van de terrorist. Recent onderzoek benadrukt dat de terrorist doorgaans als een normaal mens te beschouwen is.

Het radicaliseringsproces. Radicaliseringsprocessen zijn complex. Vele factoren, zoals frustratie en tegenslag spelen een rol en in de literatuur worden dan ook verschillende invalshoeken naar voren gebracht. Bij het radicaliseringsproces kunnen een religieuze, een politieke en een sociale dimensie onderscheiden worden, waarbij de behoefte tot zingeving, het ervaren van onrecht in de samenleving en de behoefte ergens bij te horen, gewaardeerd en geaccepteerd te worden, op de voorgrond staan. In het radicaliseringsproces worden wel drie stadia onderscheiden: van militant, via activistisch en gewelddadig-activistisch naar terroristisch, zonder overigens te willen suggereren dat het hierbij om een lineair proces zou gaan. In het laatste stadium wordt er ernstige schade aan zaken

of personen toegebracht. Radicalisering zou kunnen worden tegengegaan door vergroting van het maatschappelijk vertrouwen, van het politiek vertrouwen en van de religieuze weerbaarheid.

Over de organisatie. Een beweging als Al Qaida vertoont alle kenmerken van een moderne terroristische organisatie: decentraal, netwerkstructuur en snel lerend. Probleem kan zijn dat lokale organisaties kunnen claimen uit naam van het geheel te opereren zonder dat er daadwerkelijk sprake is van een bevels- of aansturingrelatie. Terroristische bewegingen kunnen banden onderhouden met criminele organisaties, maar juist bij jihadisme is dat niet aangetoond.

Brede maatschappelijke trends. In de startnotitie worden vele tientallen trends weergegeven, onderverdeeld in een vijftal domeinen: Demografie, Grondstoffen; Politiek/Institutioneel; Sociaal-Economisch; Wetenschap en Techniek; Cultuur, Normen en Waarden. Het gaat om een inventarisatie uit verschillende gezaghebbende bronnen met als voorselectie criterium de mogelijke invloed die de trend kan hebben op het radicaliseringsproces en het terrorisme dat daar mogelijk uit zou kunnen voortvloeien. De trends dienden als input voor de eerste ronde van het hieronder beschreven Delphi-onderzoek.

Functie van de startnotitie. De startnotitie had als primaire functie om de deelnemers aan de Delphi rondes te informeren en een gemeenschappelijk vertrekpunt en referentie te bieden voor het Delphi-onderzoek. De startnotitie wordt bovendien gebruikt als referentie bij het hoofdstuk 'Analyse', waarin de bevindingen van de startnotitie en de reactie van de deelnemers aan de Delphi rondes bijeen worden gebracht.

Delphi-onderzoek. Ongeveer een dozijn deskundigen gaf in drie rondes aan welke associaties zij legden tussen trends en mogelijk tot terrorisme leidende radicalisering. Bovendien werden geselecteerde associaties beargumenteerd en werden de in de startnotie aangeboden trends aangevuld.

Analyse en conclusies. Als belangrijkste trends werden door het panel uit de trendlijst van de startnotitie vooral geselecteerd:

1. **Kerk en Staat:** politisering van de Islam, jihadisme
2. **Demografie:** bevolkingsexplosie, toenemend aantal jongeren, jongere werklozen, migratiestromen
3. **Economie:** inkomensongelijkheid
4. **Schaarse grondstoffen:** spanningen als gevolg van (gevoelens van) uitbuiting

5. **Bestuur:** disfunctionerende overheid en ontbreken van vertrouwen.
6. **Cultuur:** *clash of civilizations*

Toenemende haat tegen Israël, politisering van de Islam en de opkomst van jihadisme werden gezien als trends met de sterkste invloed op radicalisering en terrorisme, ondanks het feit dat de startnotitie enige afstand nam van de actuele focus op zulke trends. Deze trends konden worden samengenomen onder de thematische noemer 'kerk en staat'. Andere thema's met veel consensus waren 'demografie' (bevolkingstoename, megasteden, migratiestromen, ontheemden); 'economie' ((jeugd)werkloosheid, welvaartsverschillen); 'voorzieningen' (water- en voedselschaarste); 'bestuur' (disfunctionerende overheid, gebrek aan vertrouwen) en 'cultuur' (confrontaties Westen - niet-Westen). Dissensus was er bij diverse thema's, bijvoorbeeld over mensenrechten, hoog opgeleide vrouwen in niet-Westerse landen en de invloed van wetenschap en techniek. Sommigen zien een mogelijk sneeuwbaaleffect van radicalisering en terrorisme bij verschillen in respect voor mensenrechten tussen Westerse- en niet-Westerse landen, maar anderen wuiven deze suggestie van de hand en zien daarin vooral stabiliserende tendenzen. Sommigen leggen kiemen van radicalisering bij jonge mannen, bijvoorbeeld in Mexico en Iran, in relatie tot het groeiende opleidingsniveau van vrouwen aldaar, waardoor de mannen gemarginaliseerd worden, vooral jonge mannen. Anderen vinden deze veronderstellingen te obscuur. Sommigen zien in wetenschappelijke en in technische ontwikkelingen niet veel meer dan een middel dat zowel door terroristen als door terroristenbestrijders kan worden ingezet, anderen gaan verder en zien ze ook als oorzaak via mechanismen van uitlokking. Zoals de gelegenheid de dief maakt, zo lokt volgens sommigen de technocratie uit tot radicalisering en aanslagen.

Omdat deze verkenning juist tot doel had om toekomstige radicaliseringsprocessen vroegtijdig te signaleren vanuit brede maatschappelijke trends, is het ook zinvol een lijstje op te stellen van sommige sterke associaties die slechts enkele deelnemers aan het Delphi-onderzoek hadden:

1. **gender problematiek** : emancipatie van de vrouw kan tot frustratie van de man leiden
2. **jongensoverschot**: niet kunnen trouwen/gezin stichten leidt tot excessief gedrag
3. **klimaatverandering** : eco-emigratie en schaars water
4. **opportunity infrastructure**: technocratie lokt radicaal gedrag uit
5. **mensenrechten**: Oost-West verschillen leveren spanningen op

Op de radar van de verkenning bleek het domein 'wetenschap en technologie' maar weinig echo op te leveren. Slechts een enkeling ziet technologie als brede maatschappelijke trend met een mogelijke invloed op radicalisering.

Hoewel islamitische radicalisering en jihadistisch terrorisme momenteel de aandacht bepalen, ook bij de deelnemers aan de Delphi studie, houdt de verkenning daarnaast een waarschuwing in voor een te eenzijdige focus. Dreiging kan ook komen van radicaal linkse of rechtse groeperingen en terrorisme kan ook door *single issue* groepen en zelfs alleen opererende individuen (bijvoorbeeld milieuactivisten of anti-abortusbeweging) worden uitgevoerd.

Summary

This foresight research report describes influences that global societal trends may have on radicalization processes in the future. The project was commissioned to F.J.G. van de Linde (Erik van de Linde Innovation Management Consultancy) and professor P. Rademaker (University of Amsterdam) by the Center for Science and Documentation of the Netherlands Ministry of Justice, at the request of the National Coordinator for Counterterrorism.

The research project consisted of three phases: an initial essay, a Delphi study and the analysis and interpretation. The essay provides a brief overview of radicalization in relation to terrorism on one hand, and an inventory of global trends on the other – trends that could be of influence on radicalization processes. Below, some elements of the essay will be highlighted, followed by an overview of the Delphi study and the analysis thereof.

The definition of terrorism. There is a great number of definitions of terrorism in existence. One reason of this is its dynamic character as well as the wide and changing range of goals terrorists have. In The Netherlands, the definition of the national government takes a major place: “Terrorism is defined as threatening, making preparations for or perpetrating, for ideological reasons, acts of serious violence directed at people or other acts intended to cause property damage that could spark social disruption, for the purpose of bringing about social change, creating a climate of fear among the general public, or influencing political decision-making”.

Causes of radicalization that may lead to terrorism. In the literature, professionals describe widely differing perspectives on the root causes of radicalization. Factors that are being mentioned are, among others, social, economic and political situations, poverty en overpopulation, in addition to, or opposed to, ideology and religion. A clear distinction is being made between causes and motives.

Motives: Why does someone radicalize (to become a terrorist)? Motives can change and are hard to describe precisely. Religion and politics are often mixed by jihadists, giving rise to the question whether politics is there to justify religious goals, or vice versa. Psychological motives in radicalization processes are, among others, frustration and a hurt feeling of self value, lack of respect, discrimination, as well as feelings of unfair treatment, the search for identity as well as the desire to belong to a group. A catalyzing event such as the violent death of a family member may trigger the path to radicalization and eventually to terrorism. Often, terrorists have a more than average

education and come from well-to-do societal classes. Also it seems that, increasingly, women become terrorists.

Group dynamics. Groups are important for radicalizing groups to provide logistics support, to frame and focus the terrorist goals and to dehumanize others. Peer pressure as well the influence of a charismatic leader often are important factors that drive the next step in the radicalization process. A warning is in place about the often implicit presumption that radicalization is a stepwise linear process in which terrorism could be the last step in the radicalization process. In fact there is no literature that shows that this is the case.

The Media. Media play an important role in communicating the terrorist act or threat and thus the goals of spreading fear and societal disruption widely. Internet in particular is instrumental in realizing a global terrorist network and providing insight in terrorists goals and methods.

Weapons of mass destruction. The use of WMD may on one hand perhaps not fit ideological motives, on the other hand its use as potential weapon by terrorists cannot be excluded. The chance may be small, the potential risk is enormous.

The terrorist as neighbor. Providing a clear and distinctive profile of a terrorist is difficult. Recent research underlines that in general, a terrorist is just like any other normal person.

The radicalization process. Radicalization processes are complex. Many factors, such as frustration and misfortune play a role and are being highlighted in the scientific literature. Different dimensions are being highlighted, such as religious, political and social dimensions, zooming in for instance on the personal meaning of life, societal injustice, the need to belong to a group, as well as to be accepted and valued. It is also common to describe three phases in radicalization: from militant via activist and violent-activist to terrorist, however again without implying that this is a linear process. In the last phase serious damage is inflicted to persons or objects. Radicalization could possibly be countered by increasing societal trust, political trust, and religious stability.

On the organization. A movement such as Al Quada shows all the signs of a modern terrorist organization: decentralized, with a network structure and a rapid learning attitude. A problem may be that local organizations may claim to have acted on behalf of the entire organization whereas in reality there is no command structure. Terrorist groups may have ties with criminal networks, although in the case of jihadist groups this has not been shown clearly.

Global societal trends. In the initial essay many trends are described, subdivided into five domains: Demography, raw materials; Politics-institutional; Social-economic; Science and technology; Culture, values. The inventory is based on foresight reports from renowned sources with the preselecting criterion that a trend could have an influence of radicalization processes and subsequent terrorism. The trends served as input for the Delphi study described below.

Goal of the initial essay. The primary goal of the initial essay was to provide a level information basis to the participants in the first Delphi round as well as a common point of reference. In addition, the essay is used as reference in the analysis chapter, thus combining the essay and the results of the Delphi study.

Delphi study. About a dozen specialists participated in three rounds. They scored their views on the influence of trends of radicalization and provided the associated arguments. They also mentioned additional trends.

Analysis and conclusions. The following trends were indicated by the panel as most influential in relation radicalization:

1. **Church and state:** politicizing the Islam, jihadism
2. **Demography:** Population growth, increasing amount of (jobless) youngsters, mass migration
3. **Economy:** income imbalance
4. **Facilities:** tensions as a result of shortages in basic needs of life (water, energy, food, etc)
5. **Governance:** malfunctioning government and lack of trust
6. **Culture:** Clash of civilizations

The increasing hatred against Israel, politicizing the Islam, and the rise of jihadism were indicated by the participants as trends with the highest impact on radicalization and terrorism, despite the fact that the essay refrained from emphasis on such trends. These trends were captured within the overarching theme 'church and state'. Other themes showing similar consensus were 'demography' (megacities, migration, homeless); 'economy' ((youth) unemployment, differences in welfare); Facilities (scarcity of water and food); Governance (malfunction of government and lack of trust therein) and 'culture' (clash of civilizations). The opposite of consensus was found in various themes, for instance in human rights, highly educated women in non-Western countries, and the influence of science and technology. Some foresaw a possible snowball effect of radicalization and terrorism as a result of differences in respecting human rights between Western and non-Western countries, but

others would expect the opposite to occur. Some see the beginnings of radicalization in particularly young men, for instance in Iran and Mexico, who are confronted with an increasing level of emancipation of women, that causes them to be marginalized. However others do not recognize such developments at all. Some consider developments in science and technology as a means that terrorists can use to reach their goal, others also see such developments as a possible cause through mechanisms of provocation. In other words, just like opportunity makes the thief, the technocratic society provokes the growth of radicalization and terrorism – but only in the eyes of few participants.

Because the goal of this foresight study was to provide early warnings of future radicalization while taking global trends as a starting point, it is fruitful to end with a brief inventory of some of such strong associations that only a few participants in the study made between trends and radicalization:

1. **gender problems** : emancipation of women may lead to frustration of men
2. **boy surplus**: Young men that cannot marry nor work may show excessive behavior
3. **climate change** : floods, eco-migration and scarcity of water
4. **opportunity infrastructure**: technocratic society may provoke radical behavior
5. **human rights**: East-West differences may cause tensions

The radar screen of the foresight study showed little echo in the domain of science and technology. Only few see developments in science and technology as a possible cause of or influence on radicalisation.

Although currently the focus is on Islamic radicalization and jihadist terrorism, both in the media as well as in the minds of our participants, this foresight report does provide a warning to keep the minds open for other possible developments. Threats for instance may also come from radical left or right wing groups, and terrorism can also be executed by single issue groups or even individuals, such as environmental activists and the anti-abortion movement.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Summary	7
1 Achtergrond	12
2 Inleiding	12
2.1 Terrorisme en radicalisering	12
2.2 Toekomstonderzoek	14
2.3 Terrorismeonderzoek en toekomstonderzoek	15
3 Probleemstelling	15
4 Werkwijze	16
5 Resultaten	18
5.1 De startnotitie	18
5.1.1 Radicalisering en terrorisme	18
5.1.2 Trends	20
5.2 De Delphi rondes	21
5.2.1 De eerste ronde	22
5.2.2 De tweede ronde	25
5.2.3 De derde ronde	33
6 Analyse van de resultaten	43
7 Conclusies	50
8 Literatuur	52
Bijlage 1: Inventarisaties radicalisering en brede maatschappelijke trends	53
Bijlage 2: Lijst van deelnemers	83
Bijlage 3: Vragen in de eerste ronde	84
Bijlage 4: Voorbeeld van een gepersonaliseerd vragenformulier in de tweede ronde	86
Bijlage 5 Scoretabel	89

1 Achtergrond

Wereldwijd en dus ook in Nederland bestaat veel aandacht voor de dreiging van terrorisme en voor radicalisering als opmaat daar naar toe. Terrorisme is een veelkoppig monster en overheden worden voor grote uitdagingen gesteld om het te bestrijden. Het terrorismebeleid van de Nederlandse overheid richt zich ook op preventie. Om dat effectief te doen is een beeld nodig van mogelijke oorzaken en ontwikkelingsrichtingen van potentiële dreigingen. Radicalisering neemt bij deze beeldvorming een belangrijke plaats in. Dat beeld wordt opgebouwd aan de hand van verschillende terrorisme- en radicaliseringsstudies. Zulke studies richten zich vaak op de analyse van escalaties en aanslagen die zich hebben voorgedaan. In aanvulling daarop heeft het WODC, op aanvraag van de NCTb, de onderhavige verkenning laten uitvoeren naar de mogelijke relatie van toekomstbepalende trends tot terrorisme en radicalisering. De opdrachtgever wil op deze manier, dus vanuit trends, naar toekomstige radicalisering kijken om tunnelvisie te vermijden, om ontwikkelingen vroegtijdig te herkennen en om interventiestrategieën te ontwikkelen, ook al valt dat laatste buiten de *scope* van deze opdracht.

2 Inleiding

2.1 Terrorisme en radicalisering

Terrorisme is volgens de regering¹: “het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappij-ontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden”. Nederland hanteert bij de bestrijding van terrorisme een zogenoemde brede benadering. Niet alleen de geweldsdaden zelf aanpakken, maar ook het traject dat vooraf gaat aan deze daden.

“Terroristen worden niet geboren; terroristen worden gemaakt. En juist jongeren kunnen vatbaar zijn voor radicaliseringsprocessen en rekrutering. Jongeren voelen zich soms onbegrepen en zijn op zoek naar hun eigen identiteit. Deze zoektocht kan mogelijk leiden tot terroristisch gedachtegoed. Niet elke radicaliserende jongere wordt een terrorist, maar elke terrorist is wel begonnen met radicale gedachten.” Deze quote van de website van het NCTb is illustratief voor de relatie tussen radicalisering en terrorisme.

¹ Website NCTb.

De definitie van terrorisme is in beweging. Dat komt enerzijds omdat zich voortdurend nieuwe vormen van terrorisme voordoen. Profielen van daders en dadergroepen, doelen van aanslagen, toegepaste methoden en technieken, oorzaken en gevolgen – elk van deze elementen laat steeds weer andere karakteristieken zien. Anderzijds verandert ook het juridisch kader, vooral om internationale samenwerking bij terrorismebestrijding mogelijk te maken. Lokale situaties en sentimenten kunnen ook aanleiding geven tot verschuiving in wat wel en wat niet als terrorisme wordt aangeduid, met potentiële gevolgen voor bestrijding en preventie.

De grootste gemene deler in definities van terrorisme is het gebruik van geweld in combinatie met een politiek motief. Juist die geweldscomponent lijkt in omvang toe te nemen². Na de aanslagen van 11 september 2001 is het begrip ‘catastrofaal terrorisme’ opgekomen. Ook wordt vaak gesproken van ‘modern’ of ‘nieuw’ terrorisme. Een kenmerk daarvan is onder andere dat een aanslag kan worden uitgevoerd op vitale infrastructuren om zo een sneeuwbaaleffect te veroorzaken. Dat sneeuwbaaleffect speelt sterker naarmate infrastructuren sterker met elkaar verbonden zijn. ICT speelt hierin vaak een belangrijke verbindende rol. Doelwitten zijn dan de infrastructurele netwerken waar moderne samenlevingen op zijn gebouwd, zoals netwerken voor energie, transport, communicatie, financiële diensten en voeding. Voorbeeld: één ‘vuile bom’³ in een container en de haven van Rotterdam ligt plat. De NCTb heeft een waarschuwingssysteem om over het dreigingsniveau in zulke sectoren met professionals te communiceren. Een tweede kenmerk is het gebruik van diezelfde infrastructuur om de aanslagen te plegen, zoals in het geval van poederbrieven (de post als doel en als wapen), een *cyberattack* (internet als doel en als wapen) en aanslagen met verkeersvliegtuigen (vliegtuig als doel en als wapen). Een derde kenmerk is dat modern terrorisme zich kan bedienen van nieuwe wapens uit chemische, biologische, radiologische en nucleaire arsenalen.

De achtergronden van terrorisme zijn divers. Vaak is er een mix van politieke, religieuze, en economische redenen. Maar er zijn ook ‘single issues’ zoals in het geval van terrorisme tegen proefdierengebruik of tegen abortus. Er kan sprake zijn van een enkele dader, van een groep daders en van een netwerk van daders met autonome cellen. De laatste tijd zijn er vooral veel publicaties over modern terrorisme vanuit (veronderstelde) religieuze drijfveren, maar er zijn uiteraard ook andere drijfveren. Het perspectief kan de doorslag geven: “One man’s terrorist is another man’s freedom fighter”. Met andere woorden: het begrip terrorisme is sterk politiek beladen.

² De veronderstelde toename blijkt niet uit de literatuur (mondelinge communicatie NCTb).

³ Conventioneel explosief dat opzettelijk is vervuld met radio-actief materiaal.

Omdat centrale aandacht voor islamitische radicalisering en jihadistisch terrorisme thans het beeld bepaalt, kan een te eenzijdige focus het gevolg zijn. Om de toekomst van terrorisme te proberen te doorgronden, blijft de psychologie van de dader en diens relatie tot zijn groep en de samenleving een belangrijke factor. Omdat vanuit evolutionair oogpunt menselijk gedrag niet snel verandert, is het daarom opportuun om ook 'oud' terrorisme, zoals van ETA, IRA, en RAF in beschouwingen te betrekken.

Research on political terrorism, which began in the early 1970s, faces some persistent problems. These involve defining the concept, collecting empirical data, building integrative theory and avoiding the attribution of terrorism to personality disorders or 'irrationality'. Furthermore, analysis risks being driven by events or the concerns of policymakers. Nevertheless, it is generally accepted that psychological explanations of terrorism must take multiple levels of analysis into account, linking the individual to the group and to society. Future research should critically examine the assumption that a 'new terrorism' has appeared at the end of the 20th century. Analysts should also take advantage of thirty years of history to develop comparisons and developmental studies that look not only at the causes of terrorism but at changes in terrorist strategy, the termination of terrorist campaigns, government decision-making, and policy effectiveness. (In: The psychology of terrorism (Crenshaw, 2000)).

Despite pundit hysteria and media hype, the actual threat of terrorism has shrunk in recent years. The decline, which commenced during the late 1980s, includes reductions in the number of incidents, groups and fatalities. Although the 1990s saw a significant increase in the number of people injured in terrorist attacks, less than 1% of the incidents caused more than 70% of the injuries. Radical islamic groups account for only a small percentage of terrorist attacks but are disproportionately responsible for casualties. The decline and containment of terrorism hinges on the reluctance of states to sponsor terrorist attacks, the spread of democracy, and more effective anti- and counterterrorist methods. (In: The future of terrorism (Johnson, 2001)).

2.2 Toekomstonderzoek

Toekomstonderzoek is een discipline die zich vooral na de Tweede Wereldoorlog zodanig heeft ontwikkeld, dat deze nu wetenschappelijk wordt bedreven, met systematische werkwijzen zoals trendanalyses, probabilistische prognosemodellen, scenariostudies en Delphistudies. Daarbij is over een periode van een halve eeuw de oriëntatie verschoven van 'maakbare toekomst' naar 'mogelijke

toekomst', van idealisme naar realisme en van een technologisch naar een sociotechnisch⁴ paradigma. Thans zien we ons geconfronteerd met diverse hardnekkige problemen (*wicked problems*), zoals in klimaatontwikkeling, energievoorziening, milieu, voeding, water, demografie, terrorisme en radicalisering, en de internationale handel en economie, en diverse vormen van polarisatie, van oneerlijke distributie van werk en inkomen tot religieus en politiek geïnspireerd extremisme. Het zijn problemen waar geen eenduidig antwoord op is en die niet opgelost kunnen worden met *business as usual* beleid. Er is daardoor opnieuw aandacht en waardering voor lange termijn visies, waarbij op verschillende gebieden omslagen in denken en doen ('transities') worden geëntameerd omdat langs gebruikelijke wegen geen significante verbetering kan worden bereikt. Er komt weer nieuwe belangstelling voor de toekomst, maar nu als operationeel perspectief op mogelijke scenario's van de toekomst met daaraan de consequentie verbonden van een portfolio van activiteiten, passend in uiteenlopende toekomstbeelden. Er zijn ook distopische visies, het tegendeel van utopisch, waarin het slecht afloopt met de wereld, maar daar zit toch altijd de bedoeling achter van een waarschuwing, om te voorkomen dat het daadwerkelijk zo ver komt – *self denying prophecies*, zoals in 'Grenzen aan de groei' (Meadows, 1972).

2.3 Terrorismeonderzoek en toekomstonderzoek

Het valt op dat veel verhandelingen die gaan over radicalisering, terrorisme en toekomst, aanslagen als uitgangspunt nemen om vervolgens te beredeneren hoe technologie en samenleving zich ontwikkelen met het oog op bestrijding, preventie, herhaling en proliferatie. De onderhavige benadering, namelijk het bijeen brengen van inzichten rond oorzaken van terrorisme en radicalisering enerzijds, en uitkomsten van trends uit toekomstonderzoek anderzijds, is voor zover dit valt na te gaan uniek. Als unieke benadering van de brede problematiek biedt het een grote uitdaging en is het te beschouwen als een eerste aanzet om dit boeiende thema op die manier te verkennen. De verkenning is als een radar die op een gevoelige stand wordt gezet: de lichtpuntjes die zichtbaar worden, kunnen reële objecten zijn, maar evengoed ruis.

3 Probleemstelling

De focus van de verkenning ligt op radicalisering in relatie tot terrorisme. Het gaat daarbij om alle denkbare vormen: religieus radicalisme; links en rechts extremisme; import terrorisme versus terrorisme van eigen bodem; terrorisme door groepen en individuen; ook kleine groepen die zich gaan roeren om nog niet eerder gesignaleerde redenen. Vervolgens is de vraag hoe deze factoren

⁴ De term 'sociotechnisch' is door de WRR geïntroduceerd om de mengvorm te beschrijven tussen enerzijds een technologische benadering van de toekomst, die de nadruk legt op de technologische ontwikkeling, en anderzijds een sociologische benadering, die de nadruk legt om het menselijk functioneren.

zich kunnen gaan ontwikkelen in de toekomst door vanuit trends op macroniveau te beredeneren welke effecten deze kunnen hebben op individueel gedrag en groepsgedrag, en wat dat betekent voor terrorisme en radicalisering. Het in beeld brengen van de trends is daarom een middel, met als doel het vroegtijdig signaleren van kansen op radicalisering, mogelijk leidend tot terrorisme.

In het kort luidt de probleemstelling:

Welke trends kunnen worden geïdentificeerd die zouden kunnen doorwerken op de fenomenen radicalisering en terrorisme; wat zijn hiervan de mogelijke gevolgen voor individueel gedrag en voor de mogelijke aggregatie daarvan?

Deelvragen binnen deze probleemstelling zijn:

- Welke relevante trends op het gebied van brede maatschappelijke ontwikkelingen zijn te voorzien voor de toekomst?
- Van welke brede maatschappelijke ontwikkelingen, zowel op nationaal als op internationaal niveau, kan worden verwacht dat ze doorwerken op de fenomenen terrorisme en radicalisering, en op welke wijze?
- Welke mechanismen worden verondersteld hieraan ten grondslag te liggen, zowel aan de relatie tussen macrotrends en individuele gedragskeuzen, als tussen het individuele gedrag en trends in terrorisme/radicalisering?
- Welke kansen en bedreigingen zijn hieraan verbonden?

4 Werkwijze

De werkzaamheden vonden plaats onder begeleiding van een onafhankelijk voorgezeten begeleidingscommissie, waarin ook het WODC en de NCTb vertegenwoordigd waren. De samenstelling van de commissie was als volgt:

- Prof. dr. L.J.G. van Wissen (Rijks Universiteit Groningen) (voorzitter)
- Prof. dr. W.C. Ultee (Radboud Universiteit)
- Dr. P. A. van der Duin (Technische Universiteit Delft)
- Drs. P.B.M. Knoope (Ministerie van Buitenlandse Zaken)
- Drs. M. Kowalski (Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding)
- Dr. P. Abels (Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding)
- Drs. C.S. van Nassau (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie) (projectbegeleider)
- Prof. drs P. Rademaker (Universiteit van Amsterdam, onderzoeker)

- Drs. F.J.G. van de Linde (Erik van de Linde Innovatie advies, onderzoeker)

Functie van de commissie was om adviezen en suggesties aan te reiken. De projectbegeleider WODC stond de onderzoekers met raad en daad terzijde. De onderzoekers zijn de commissie veel dank verschuldigd.

Het onderzoek kende drie fasen:

1. Startnotitie
2. Delphi ronden
3. Analyse en rapportage

Startnotitie. Als start van de werkzaamheden zijn twee onafhankelijke inventarisaties verricht. Eén inventarisatie is de geordende weergave van relevante toekomsttrends, de andere inventarisatie is een beschouwing over mogelijke oorzaken van radicalisering en terrorisme. Tezamen vormen deze inventarisaties de kern van de startnotitie. Uiteraard heeft de begeleidingscommissie daarbij de nodige inbreng gehad. De startnotitie werd voorgelegd aan een groep externe deskundigen in drie Delphi ronden. De deelnemers aan deze rondes legden associaties tussen beide inventarisaties en vulden ze waar nodig aan. De combinatie van de startnotitie met de output van de Delphi rondes vormt de basis voor de analyse en het eindrapport. Bijlage 1 bevat de inventarisaties van de startnotitie. Vanwege de omvang en het opsommende karakter van deze inventarisaties maken ze geen deel uit van de hoofdtekst.

Delphi rondes. Voor het realiseren van inzicht in mogelijke relaties tussen toekomstige ontwikkelingen en terrorisme en radicalisering is een interactief proces doorlopen met een dozijn externe deelnemers in drie Delphi rondes. Doel was om hun deskundigheid ten aanzien van het thema optimaal te mobiliseren. Met de Delphi rondes is een kritische en objectieve procedure georganiseerd waarbij de deskundigen werden uitgedaagd associaties tussen trends en radicaliseringsprocessen te leggen, gebruik makend van hun eigen kennis en ervaring en van de literatuur.

De toekomstonderzoeksmethode 'Delphi' komt voort uit de kraamkamer van de RAND Corporation, of kortweg RAND. De essentie van de methode is dat experts systematisch over een thema worden bevraagd, waarbij hun inzichten stapsgewijs worden geëxpliciteerd en gedetailleerd. Delphi studies vinden veelal geheel of gedeeltelijk anoniem plaats, opdat de deelnemers elkaar niet ongewenst beïnvloeden. Gewenste beïnvloeding wordt juist wel gestimuleerd. Het gaat dan om de kracht van

argumenten – niet om de kracht van de stem. Als de ene deelnemer de andere deelnemer op basis van de kracht van argumenten kan overhalen tot een andere visie dan draagt dat bij tot een mogelijke consensus binnen de deelnemers. Maar als dissensus bestand blijkt tegen argumenten, dan is dat juist ook een bruikbaar resultaat, vooral als, zoals in dit geval, geprobeerd wordt om *weak signals* op te vangen. In de onderhavige studie waren de eerste twee rondes schriftelijk en anoniem, de derde en laatste ronde bestond uit een groepsbijeenkomst in persoon. Enkele deelnemers die bij de 3^e ronde niet aanwezig konden zijn, werden separaat geïnterviewd. Bijlage 2 bevat de namen en voornaamste werkplekken van de deelnemers. De resultaten zijn in dit rapport gedepersonaliseerd, met andere woorden, scores, uitspraken en conclusies zijn niet tot personen herleidbaar.

Analyse en rapportage. In dit derde deel van het onderzoek werden de bevindingen van de startnotitie en van de Delphi rondes bijeengebracht, ook hier gelardeerd met suggesties en commentaar van de begeleidingscommissie.

5 Resultaten

5.1 De startnotitie

Voor paragraaf 5.1 is deels gebruik gemaakt van de tekst van de startnotitie. Delen van de startnotitie die niet voor deze inleiding zijn gebruikt, met name de inventarisaties van radicaliseringsliteratuur en van brede maatschappelijke trends, zijn weergegeven in Bijlage 1.

5.1.1 Radicalisering en terrorisme

In de startnotitie is een beknopt kwalitatief overzicht van literatuur over radicaliseringsprocessen gegeven in relatie tot terrorisme. Doel was niet om een uitgebreid en volledig overzicht over de literatuur te geven, doch om een voor de Delphi studie bruikbaar startschot te geven op dit terrein, een gemeenschappelijk vertrekpunt voor alle deelnemers aan de Delphi rondes en een referentie voor de vragenlijst in de eerste ronde.

De startnotitie bleef vrij van vooringenomenheden of actualiteiten zodat er een open vizier bleef voor alle mogelijke vormen van radicalisering en terrorisme. Dat doet ook recht aan de diversiteit in het verleden, en, zonder twijfel, in de toekomst.

Een vigerend model van radicalisering en het ontstaan van terrorisme is er niet. Er zijn veel theorieën. Auteurs herhalen elkaar soms, waardoor een model geaccepteerd lijkt. Maar de empirie ontbreekt om de theorieën te toetsen – terroristen werken niet bepaald in de openbaarheid. Wat beklijft is het besef dat er een radicaliseringsproces is, dat dit proces complex is en tal van factoren

een rol spelen. Er zijn verschillende aspecten en benaderingen van het radicaliseringsproces. Naast algemene oorzaken van sociale, economische of politieke aard, kunnen persoonsgebonden eigenschappen en individuele motieven van even groot (zo niet groter) belang zijn. Hoewel motieven individueel van aard zijn, speelt de groep hier toch ook een rol. Het verlangen bij een groep te behoren is namelijk een belangrijk motief in het radicaliseringsproces. En daarmee doen tal van groepsdynamische processen hun intrede in het radicaliseringsproces en wordt de weg gebaad voor de overgang van radicalisme naar terrorisme. Het radicaliseringsproces en de overgang naar terrorisme is veelal een geleidelijk proces waarbij het soms moeilijk is te bepalen waar de grens van de legaliteit wordt overschreden en waar of wanneer moet worden ingegrepen. Deze beslissing wordt verder bemoeilijkt door het bij herhaling in de literatuur vermelde feit dat een terrorist vaak een 'gewone' burger is.

De rol die de media spelen, is van groot belang, zowel in de propaganda, de rekrutering, de bedreiging als in de informatieoverdracht van kennis en ervaringen.

Massavernietigingswapens hangen als het zwaard van Damocles boven de problematiek. Al menen sommigen dat het niet zo'n vaart zal lopen, het vermoeden bestaat toch dat hier de wens de vader van de gedachte is. Mocht de kans op een aanslag met zulke wapens laag zijn, het risico (kans x gevolg) van het gebruik van massavernietigingswapens is in ieder geval erg groot.

Terroristische organisaties met een netwerkstructuur van onafhankelijke cellen werken professioneel, modern en mondiaal. Zij vormen een lerende, zich aanpassende organisatie die flexibel kan reageren op gewijzigde omstandigheden of nieuwe trends en ontwikkelingen.

Zoals in het voorgaande is betoogd, gaan kenmerken van individuele processen en van groepsprocessen hand in hand. De Graaf (2008) noemt acht ingrediënten die een min of meer samenhangend systeem vormen:

- Mondiale krachten (geopolitiek, demografie, economische macht)
- Mondiale wildcards (9/11 of de Deense cartoons)
- Nationale ontwikkelingen (migratie, exclusie)
- Intra- en inter-groepsprocessen (tussen bevolkingsdelen)
- Individuele processen (tussen burgers)
- Onbedoelde effecten van terrorismebeleid (overheden en internationale organisaties)
- Discours en media
- Technologie

Al deze ingrediënten zijn aan verandering onderhevig, hetzij autonoom, hetzij onder invloed van andere, externe trends.

5.1.2 Trends

Op basis van enkele internationale trendinventarisaties somt de startnotitie vele tientallen trends op, gerangschikt in vijf hoofdcategorieën. Door de bronnen uit verschillende landen en organisaties te betrekken wordt het risico van *groupthink* verkleind, en wordt tegelijkertijd de mogelijkheid van het genereren van eigen ideeën gestimuleerd. De diverse trends worden niet ter discussie gesteld, maar als plausibele stellingen aangenomen. Stellingen die min of meer convergeren zijn onder één noemer gebracht, d.w.z. tot een gemiddelde herleid. Achter iedere trend wordt een bronverwijzing vermeld. Teneinde de grote hoeveelheid trends enigszins te ordenen worden ze ondergebracht in een vijftal domeinen, te weten:

- Demografie, ecologie, grondstoffen (28 trends)
- Politiek -institutioneel (42 trends)
- Sociaal- economisch (26 trends)
- Wetenschap en techniek (77 trends)
- Cultuur, normen en waarden (18 trends)

Deze indeling in vijf segmenten, de zogenaamde *penta-pool*, heeft slechts een ordenende waarde en geen verdere heuristische betekenis. Wel valt op dat soortgelijke indelingen in de radicaliseringsliteratuur zijn terug te vinden (de Graaf, 2008).

De veelheid van trends bevordert de leesbaarheid van dit rapport niet. Daarom is de inventarisatie als zodanig opgenomen in Bijlage 1.

Trendanalyses vormen binnen het totaal van toekomstverkenningen een veel gebruikte methode. In ons dagelijks leven wordt vaak van trends uitgegaan in die zin dat we een zekere continuïteit en regelmaat in het verloop van de dagelijkse gebeurtenissen veronderstellen. Ook mogen we er doorgaans vanuit gaan dat mensen of regeringen rationeel handelen, maar er zijn natuurlijk altijd uitzonderingen en ook onbedoelde en onvoorziene gevolgen.

Nassim Nicholas Taleb heeft recentelijk in zijn bestseller *'The Black Swan - The impact of the highly improbable'* (2007) gewezen op het belang van het onverwachte en door (bijna) niemand voorziene. Het bestaan van zwarte zwanen betekent echter niet dat trendanalyse niet relevant is, wel dat we enige reserve in acht moeten nemen en oog moeten hebben voor de *weak signals* en *tipping points* die op mogelijke trendbreuken kunnen wijzen. De onderhavige studie is mede gericht op het zichtbaar maken van zulke stipjes op het radarscherm.

Trendanalyse is gebaseerd op empirisch onderzoek van het verloop van een bepaald fenomeen in de loop der tijd. Methoden zijn onder andere het voortschrijdend gemiddelde, lineaire regressie, *curve fitting*. Zulke trendanalyse is vaak uitsluitend gebaseerd op kwantitatieve, statistische gegevens, zonder begrip of inzicht in de achterliggende drijvende krachten. Dit kan wanneer de trend voor langere tijd in de toekomst wordt doorgetrokken tot irreële voorspellingen leiden en terughoudendheid is dus op zijn plaats. Een voorbeeld daarvan vinden we in de demografie. De verwachte nationale bevolkingsexplosie die na de Tweede Wereldoorlog lange tijd werd voorspeld, is uitgebleven en nu is de bevolkingsgroei in Nederland grotendeels tot stilstand gekomen. Kwalitatieve trends worden veelal met argumenten en causale relaties of beredeneerde samenhangen onderbouwd. Dit vraagt dus inzicht in de context van het te beschrijven fenomeen. Vaak zijn deze trends echter vooral *educated guesses*, intuïtieve inzichten van experts zonder expliciete onderbouwing. Deze verkenning richt zich op kwalitatieve trends, omdat die beter aansluiten bij het complexe fenomeen van radicalisering.

Bij de voorselectie tussen de diverse trends voor de startnotitie werd als criterium gehanteerd een mogelijke invloed die de trend kan hebben op de verschijnselen radicalisering en terrorisme, e.e.a. naar het inzicht van de auteurs. In eerste instantie werd die mogelijkheid van een invloed ruim genomen – ook niet voor de hand liggende of wellicht vergezochte invloeden werden niet uitgesloten.

Het gaat om mondiale trends. Bij de vraag aan de deelnemers aan de Delphi rondes naar een verband tussen dergelijke en andere trends en radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot terrorisme werd impliciet verondersteld dat de deelnemers dat zouden betrekken op het beleidsveld van de NCTb.

5.2 De Delphi rondes

In overleg met de begeleidingscommissie werd een lijst van twintig potentiële deelnemers opgesteld. Oogmerk was om tenminste de helft van hen voor deze explorerende Delphistudie geïnterviewd te krijgen. Uiteraard levert een kleine groep beperkingen op in termen van statistische betrouwbaarheid. Hoe kleiner de groep, hoe groepsspecifieker het onderzoeksresultaat. De uitkomsten van dit onderzoek worden dus ook sterk bepaald door de keuze van de deelnemers – met andere deelnemers zouden er andere resultaten uit zijn gekomen. Uiteindelijk resteerden in de eerste ronde 14 deelnemers, in de tweede 13 en in de derde 9, waarvan drie door middel van een separaat interview in de laatste ronde. De systematische methodologie van de Delphistudie bood

houvast in het complexe domein van trends, radicalisering en terrorisme – precies het soort van complexe thema's waarvoor RAND de Delphi methode destijds ontwierp.

5.2.1 De eerste ronde

In de eerste ronde werd gevraagd om alle trends van de startnotitie te voorzien van een score 1-5. Daarbij speelden twee vragen. De eerste vraag betrof het **oordeel van de deelnemer over de mogelijke invloed op radicaliseringsprocessen**. Daarbij werd terrorisme als mogelijk gevolg van die radicalisering impliciet verondersteld, zoals in de startnotitie omschreven. De tweede vraag betrof het **oordeel van de deelnemer over kansen voor terrorismepreventiebeleid**. De scoremogelijkheden waren: 1= (geen); 2 = (nauwelijks); 3 = (enige); 4 = (sterke); 5 = (zeer sterke). Tevens werd de deelnemer gevraagd om bij een score van 2-5 aan te geven **welke aandachtspunten aan de orde waren bij radicaliseringsprocessen en welke aangrijpingspunten bij terrorismepreventiebeleid**.

De namen en voornaamste werkplek van de deelnemers zijn weergegeven in Bijlage 2. Het vragenformulier van de eerste ronde is weergegeven in Bijlage 3.

Alle scores en antwoorden werden verzameld in een Excel spreadsheet voor nadere analyse. In deze analyse werden de verschillen en overeenkomsten tussen de deelnemers opgezocht. Daarbij werd een verschil aangeduid als relevant wanneer enkele deelnemers een tenminste twee punten lagere of twee punten hogere score hadden dan het gemiddelde van de rest. Scores die niet significant verschillend waren werden gezien als consensus. Bovendien werd op de resultaten een chi-toets uitgevoerd met behulp van Excel. Met deze statistische toets kan worden nagegaan in hoeverre gevonden verschillen toevallig zijn of systematisch ('significant'). Enkele deelnemers weken in hun scoregedrag volgens de chi-toets significant af van de anderen. Verschillende trends gaven een significante afwijking in hun score van de nulhypothese, die luidt dat er van de trend geen invloed is op radicaliseringsprocessen (score '1').

Het achterliggende idee van de relevantie van verschillen is dat datgene wat maar door een enkeling wordt gezien, juist voor de opdrachtgever interessant kan zijn. Relaties tussen trends en radicalisering die iedereen ziet, zijn bij de opdrachtgever zonder twijfel ook bekend en bieden daardoor geen nieuw perspectief.

Bij 157 trends bedroeg de gemiddelde score 1-2 (geen, nauwelijks) zonder significante afwijkingen van het gemiddelde. Anders gezegd: de deelnemers zijn nagenoeg eensluidend over de constatering

dat de meeste trends niet of nauwelijks radicaliseringsprocessen beïnvloeden. Statistisch uitgedrukt: er waren slecht weinig significante afwijkingen van de nulhypothese. Bij dertig trends bedroeg de gemiddelde score 2 - 3,5, duidend op 'enige' invloed op radicaliseringsprocessen, waarvan 5 trends een 3-3,5 scoorden. Opvallend was dat er vrijwel geen enkele trend hoger dan '1' scoorde in het domein wetenschap en techniek.

Slechts drie trends haalden een gemiddelde score van 3,5 – 4, duidend op 'sterke' invloed. Dat waren: toenemende haat tegen Israël, politisering van de Islam en globalisering van het jihadisme. Daar waar de startnotitie probeerde om alle mogelijke oorzaken en motieven van radicalisering te beschouwen, kozen de deelnemers dus toch primair voor actuele vormen van radicalisering en terrorisme en daarmee voor een nadruk op de radicale Islam.

In deze eerste ronde was er hoegenaamd geen inbreng van 'missende' trends. Men liet de desbetreffende vraag grotendeels blanco. Slechts weinigen maakten gebruik van de mogelijkheid een score in te vullen over de kansen voor terrorismepreventiebeleid. Nader overleg met de opdrachtgever bracht aan het licht dat deze de aandacht in dit stadium primair wilde richten op de associaties tussen trends en radicalisering(sprocessen), waardoor verdere analyse en nadere aandacht voor beleid in de volgende ronden achterwege kon blijven.

De onderstaande tabel somt de acht trends op die de hoogste score en consensus bereikten op het punt van 'mogelijk leidend tot radicalisering'. Deze acht weken ook significant af van de nulhypothese.

Tabel 1. De acht hoogst scorende trends.

Domein Pentapool (zie bijlage 1)	Nummer trend (zie bijlage 1)	korte omschrijving trend	3,5-4	3-3,5	significant
Politiek/inst.	4	politisering van de Islam	x		**
Politiek-inst.	6	globalisering jihadisme	x		**
Politiek-inst.	3	haat tegen de supporters van Israel	x		**
Politiek-inst.	1	failed states, lawless territories		x	*
Demografie	20	multiculturaliteit		x	*
Politiek/inst.	2	burgeroorlogen		x	*
Sociaal-econ.	2	werkeloosheid		x	*
Politiek-inst.	18	<i>failed states</i>		x	*

Significant: ** = $p < 0,1$; * = $p < 0,05$

Wanneer we de **consensus** van de deelnemers kwalitatief en op hoofdlijnen bijeenbrengen, ontstaat de volgende lijst van zes aandachtsvelden in volgorde van prioriteit:

1. **Kerk en staat:** Politisering van de Islam, jihadisme
2. **Demografie:** overbevolking, megasteden, migratiestromen, ontheemden
3. **Economie:** (jeugd)werkloosheid, welvaartsverschillen
4. **Voorzieningen:** water- en voedselschaarste
5. **Bestuur:** disfunctionerende overheid, ontbrekend vertrouwen
6. **Cultuur:** confrontaties Westen - niet-Westen

In het hoofdstuk 'Analyse' wordt nader op deze aandachtsvelden ingegaan.

De Delphi benadering leent zich bij uitstek ook voor het expliciteren van **dissensus** – van verschillen in visie. Daar kunnen zoals gesteld de signalen in zitten die deze verkenning zou moeten opvangen – ook al zijn die veelal niet statistisch significant. Analyse van de scores in de eerste ronde bracht daarbij het volgende aan het licht.

Om te beginnen zijn er forse en significante individuele verschillen. Er zijn deelnemers die slechts sporadisch een '2' scoren en bovendien niet hoger dan een '2', maar er zijn ook deelnemers die meermalen een '4' en zelfs zo nu en dan een '5' scoren. Deelnemers vertonen daarin consequent gedrag: wie hoog scoort, scoort vaak hoog, en wie laag scoort, scoort vaak laag. De verschillen tussen deelnemers zijn significant. Bij 20% van de trends zijn er een of twee significant laag scorende deelnemers. Daarbij moet worden aangetekend dat het de deelnemers gemakkelijk werd gemaakt een '1' te scoren omdat dat de 'standaard' score was die niet behoefde te worden ingevuld. Bij 1% van de trends werd een significant hoge score aangetroffen. Dat laatste kwam het meeste voor bij de categorie 'wetenschap en techniek' in de pentapool, maar het kwam dus beduidend minder vaak voor dan een significante lage score.

Tabel 2. Verschillen tussen deelnemers. Deelnemers 10 en 12 scoren significant laag, deelnemer 5 significant hoog.

deelnemer	Gemiddelde score	Aantal keer lager	Aantal keer hoger	significant
1	1,4	7		
2	2,0			
3	1,2	17		
4	2,0		6	
5	2,4		10	*
6	2,2		3	
7	1,5	10	1	
8	1,5	3		
9	1,3	14		
10	1,1	27		*
11	1,6	8	1	
12	1,1	27	4	*
13	2,3	2	2	
14	2,1	4		

Voorbeelden van significant **lage** scores, met andere woorden, trends waar de meeste deelnemers wel een gemiddelde score van '3' of hoger gaven voor de invloed van de trend op radicalisering, maar een enkeling juist een '1', zijn te vinden in de beschrijving van de tweede ronde in de volgende paragraaf.

De eerste ronde bood verder de basis voor vragen om uitleg per persoon in de tweede ronde. Daarbij ging het er om vast te stellen of in de eerste ronde als significant aangemerkte verschillen inderdaad stand hielden, of wellicht door de betreffende deelnemers dienden te worden bijgesteld, zodoende ook controlerend of men wellicht per abuis niets, en dus een '1', had ingevuld of een andere vergissing had gemaakt dan wel door andere visies kon worden overtuigd. Niet alle significante verschillen zijn uitputtend bevraagd. Er is door de onderzoekers een evenwichtige verdeling over trends en deelnemers gemaakt, zodanig dat per deelnemer 3-8 vragen werden gesteld en dat aan alle significante verschillen bij benadering evenveel aandacht werd geschonken. Bovendien werden aanvullende vragen gesteld over ontbrekende trends en over voorkeuren voor gespreksonderwerpen in de derde ronde.

5.2.2 De tweede ronde

In de tweede ronde (zie voor een voorbeeld van de vragen Bijlage 4) werd de oproep om aanvullende trends beter gehonoreerd dan in de eerste. De aanvullende trends kunnen worden samengenomen

tot de volgende onderwerpen (tussen aanhalingstekens staat letterlijk datgene wat de deelnemers op hun deelnameformulier invulden):

- Individualiseringsprocessen en de virtuele wereld
 - “Individualiseringsproces”
 - “Oprukken van de ‘virtuele wereld’: games, ‘friends’ on the Internet, second life”
 - “Wegvallen van gezin als hoeksteen van de samenleving”
- Heropleving religieus geïnspireerd denken en doen
 - “Heropleving religieus geïnspireerd denken en doen”.
- Jongeren(jongens)overschot niet-Westerse landen
 - “Een in de startnotitie niet vermelde trend of ontwikkeling is het probleem van het zogenaamde jongerenoverschot. In veel niet-Westerse landen bestaat meer dan de helft van de bevolking uit jongeren tussen 0 en 25 jaar. Hun recht op (op)voeding, onderwijs, huisvesting en arbeid kan leiden tot grote sociale spanningen in niet-Westerse landen en kan radicaliseringsprocessen beïnvloeden. Bovendien hebben veel niet-Westerse landen een jongensoverschot vanwege de voorkeur van ouders voor mannelijk geslacht. Een jongensoverschot leidt op de korte en middellange termijn eveneens tot sociale spanningen”.
 - “Ten slotte mis ik in de startnotitie het genderaspect van de te verwachten brede maatschappelijke trends en ontwikkelingen. Uitgezonderd van de vraag over de invloed van het verwachte hogere opleidingsniveau van vrouwen kwam het genderaspect mijns inziens te weinig uit de verf”.
- Overheidsmacht versus persoonlijke levenssfeer
 - “Overheidsmacht breidt zich uit en heeft gevolgen voor de bescherming van individuele mensenrechten”.
 - “Overheidsmacht breidt zich uit en heeft gevolgen voor de persoonlijke levenssfeer”.
- Populistische bewegingen en electoraal gewin
 - “Minderheden in Europa hebben te maken met een reële of gepercipieerde dreiging vanuit groepen in de periferie van de populistische bewegingen die een anti-minderheden discours gebruiken voor electoraal gewin (het gaat om groepen in de periferie van de populistische bewegingen omdat meestal niet de bewegingen zelf maar perifere groepen die erdoor geïnspireerd worden, actiebereidheid in de richting van minderheden vertonen – dus niet ‘Wilders zelf’, maar zij die op hem stemmen)”.

Gevraagd naar de voorkeur voor gespreksonderwerpen in de derde ronde, uiteraard met het oog op de effectiviteit van de bijeenkomst, bleken vier onderwerpen meermalen genoemd:

1. Sociale en culturele spanningen en confrontaties Westen niet-Westen (6x genoemd)
2. Niet-functionerende staten (5x genoemd)
3. Politisering van de Islam en jihadisme (4x genoemd)
4. Werkloosheid, welvaartsverschillen (2x genoemd)

Opvallend is hier dat politisering van de Islam en jihadisme op de derde plaats kwam als voorkeursoronderwerp voor de gedachtenwisseling, terwijl het op de eerste plaats kwam als men trends met radicalisering en terrorisme associeerde. Dit zou een indicatie kunnen zijn dat de deelnemers daarmee willen aansluiten bij het hoofddoel van de verkenning, namelijk het opzoeken van nieuwe signalen van radicalisering en terrorisme, in plaats van actuele thema's door te spreken.

Wat betreft de standvastigheid van de deelnemers kon in de tweede ronde worden geconstateerd dat in dertig van de zeventig gevallen van significante afwijking het antwoord zodanig werd bijgesteld dat het niet langer significant afweek. Wat overbleef waren veertig significante verschillen, veelal met de bijbehorende argumentatie. Daarvan zat ongeveer de helft binnen de voorkeursthema's voor bespreking in de derde ronde.

Hieronder worden de resterende significante verschillen met argumentatie weergegeven.

Allereerst voorbeelden van de significant **lage** scores, met andere woorden, trends waar de meeste deelnemers wel een gemiddelde score van '3' of hoger gaven voor de invloed van de trend op radicalisering, maar een enkeling juist een '1' (trends in schuinschrift, argumentatie van de significant lage scores tussen aanhalingstekens):

- *Globalisering en de massamedia zullen tot wereldwijde netwerken van radicalen leiden. Internet maakt niet-transparante handelingen door niet-transparante organisaties mogelijk.*
 - "Ik denk dat er enige invloed is omdat dit al gebeurd is".
- *De inkomensverschillen tussen de top 5% en de laagste 5% is van 6 tot 1 in 1980 tot meer dan 200 tot 1 in 2005 gestegen. Latijns Amerika heeft de grootste inkomens kloof tussen rijk en arm.*
 - "Ik denk dat er geen invloed is omdat er geen een op een correlatie aan te tonen is tussen inkomensverschillen en radicalisering".
- *De globalisering zal de sociale verschillen en spanningen in en tussen landen doen toenemen.*

- “Ik denk dat er geen invloed is omdat ik geen helder verband zie tussen globalisering en toegenomen spanningen”.
- “Ik denk dat er geen invloed is omdat globalisering een dusdanig moeilijk hanteerbaar begrip is (wat is het, bij welke periode kunnen we beginnen te spreken van globalisering, is het een constant opgaand proces of neemt het toe en af, hoe stellen we dat vast?) dat het erg lastig wordt om er gevolgen aan toe te kennen. Daarbij zijn ‘spanningen in en tussen landen’ niet voorbehouden aan de periode waarin we gewoonlijk van globalisering spreken (20ste en 21ste eeuw)”.
- *De vraag naar voedsel zal rond 2030 met 50% gestegen zijn*
 - “Ik denk dat er geen invloed is omdat technologie en economie oplossingen zullen vinden voor gestegen vraag”.
- *In verschillende landen is er sprake van een verlies van autoriteit van de overheid, resulterende in failed states, lawless territories en criminele netwerken.*
 - “Mijn aarzeling zit hierin dat de invloed van radicale bewegingen in falende staten e.d. m.b.t. radicalisering m.i. meer zit in het belang dat inwoners hebben bij het respecteren en gehoorzamen van de speler die op dat moment het machtigst is dan in het daadwerkelijk internaliseren van een bepaald wereldbeeld door de plaatselijke bevolking. Omdat staatsfalen en zeker het proces van desintegratie van de staat (dat culmineert in staatsfalen) mensen ook wel ontvankelijk maken voor alternatieven (bv. in de vorm van een radicale beweging) dan toch een 3”.
- *De ongelijkheid van welvaart tussen landen neemt toe.*
 - “Ik denk dat er geen invloed is omdat deze verschillen altijd al enorm zijn geweest en daarom op zichzelf weinig verklarende waarde hebben. Voor radicaliseringsprocessen gaat deze factor pas een rol spelen als het echt in de directe leefomgeving zichtbaar wordt (bv. in de vorm van welvaartsverschillen tussen etnische groepen) of als mensen het idee krijgen dat ze uitgebuit worden, m.a.w. dat ze opdraaien voor de welvaart van anderen”.
- *Het grootste deel van de bevolkingsgroei zal in steden (veelal megasteden) plaatsvinden en tot veel ontheemdingsverschijnselen en normvervaging leiden en tot protestbewegingen tegen de verslechterende levenskwaliteit (milieu, criminaliteit).*
 - “Hier wordt een link gesuggereerd tussen steden als plekken van ontheemding en normvervaging en radicalisering in de vorm van protestbewegingen tegen verslechterde levenskwaliteit. Processen van urbanisatie en stedelijke groei leiden echter ook tot het ontstaan van nieuwe netwerken en vormen van solidariteit en nieuwe/andere sociale

normen die juist toleranter kunnen zijn voor veranderingen in leefomgeving en in die zin de-radicaliserend kunnen werken”.

- *Het aantal economische en ecologische vluchtelingen/ emigranten zal toenemen. Veel vrouwen komen (door mensensmokkelaars “geholpen”) illegaal.*
 - “Ik denk dat er nauwelijks een directe invloed is omdat economische en ecologische vluchtelingen zich primair richten op verbeteringen in de eigen leefsituatie en die van hun kinderen in het land van hun bestemming. Wel is denkbaar dat radicalisering plaatsvindt onder de nazaten van deze vluchtelingen, bijv. indien zij zich niet geaccepteerd voelen door de ontvangende samenleving”.
 - “Ik denk dat er geen invloed is omdat ik niet direct een relatie zie tussen illegale vrouwen en radicaliseringsprocessen”.
- *Een aantal extremistische Islam bewegingen zullen zich gaan verzetten (‘jihadisme’) tegen de democratisering als zijnde een zonde tegenover God.*
 - “Ik denk dat er geen invloed is omdat ik met zo’n trend geen rekening houd”.

Vervolgens alle significant hoge scores, met andere woorden, trends waar de meeste deelnemers een gemiddelde score van ‘1 - 2’ gaven voor de invloed van de trend op radicalisering, maar een enkeling juist een ‘3 of 4’ (trends in schuinschrift, argumentatie van de significant hoge scores tussen aanhalingstekens):

- *De door de US National Intelligence Council voor 2025 voorziene suprematie van de VS zal niet plaatsvinden. We krijgen te maken met een multipolaire wereld.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat het voorziene einde van de suprematie van de VS en de diensgevolge ontstane multipolariteit de conflictdynamiek in conflictgebieden in negatieve zin zal beïnvloeden. Er is een rechtstreeks verband tussen conflictdynamiek in conflictgebieden en radicaliseringsprocessen”.
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat mensen met meer kracht zullen zoeken naar zekerheid”.
- *Volgens de openbare aanklager in Rusland worden 500 grote ondernemingen door de georganiseerde misdaad gecontroleerd.*
 - Geen argumentatie, de score werd verlaagd in de 2^e ronde, maar bleef significant hoger
- *Micro/nanoelektronica en netwerken leiden tot alomtegenwoordigheid van intelligentie in apparaten en omgevingen.*
 - Geen argumentatie, de score werd verlaagd in de 2^e ronde, maar bleef significant hoger

- *Netwerken voor data, energie, goederen, mensen, diensten, producten, kennis steeds meer complex verknoopt. Mogelijke domino-effecten.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat moderne technologie, zoals bijvoorbeeld digitale netwerken, kan fungeren als aanjager voor radicaliseringsprocessen. Het is bekend dat bijvoorbeeld bij uitstek geradicaliseerde jongeren alle mogelijkheden van de moderne technologie benutten”.
- *De komende 15 -20 jaar is een periode van grote historische omslagpunten en tipping points waarbij vele factoren een rol spelen. Het aantal risico's zal wereldwijd stijgen (de Risicomaatschappij); het (conflict) beheersingsmechanisme schiet hier tekort.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat de verwachte wereldwijde stijging van het aantal risico's in verband met de verwachte historische omslagpunten sterke invloed heeft op wereldwijde sociale veranderingen, en dus ook op radicaliseringsprocessen”.
- *Een groot deel van de economische groei wordt gerealiseerd in State controlled, veelal semi-democratische landen hetgeen de aantrekkelijkheid van de Westerse ideologie (marktdenken, democratie) doet afnemen.*
 - Geen argumentatie, de score werd verlaagd in de 2^e ronde, maar bleef significant hoger
- *In verschillende Latijns-Amerikaanse en Aziatische landen zullen vrouwen een hoger opleidingsniveau krijgen dan mannen. In de Moslimwereld betekent hoger opgeleide vrouwen een afzwakking van de traditionele Moslim familie cultuur en daarmee een meer openstaan voor radicale uitingen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat in eengerelateerde culturen de ogenschijnlijk ondergeschikte positie van vrouwen de sociale machtsbalans op micro- en macroniveau in stand houdt. Een hoger opleidingsniveau van vrouwen zal voornoemde machtsbalans verstoren en een rechtstreekse invloed hebben op radicaliseringsprocessen”.
- *Schaarste aan grondstoffen en energie zal leiden tot protectionisme en het zoeken van toenadering tot politiek niet-correcte landen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat schaarste zal leiden tot een versterking van het gevoel achtergesteld te worden en een negatieve houding tegenover de groep(en) die gezien worden als de profiteurs”.
- *Er is sprake van een toenemend institutioneel tekort en pluriformiteit tussen landen hetgeen de mogelijkheid tot het vinden van oplossingen verkleint. De komende 20 jaar van transitie naar een nieuw internationaal systeem zijn vol onzekerheden en risico's.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat mensen met meer kracht zullen zoeken naar zekerheid”

- *Information overload en ongekende dynamiek maken de mensen onzeker m.b.t. de toekomst en de politieke besluitvorming m.b.t. complexe globale problemen chaotisch. Internet en websites zullen bijdragen aan nieuwe meningsvorming - en agendasetting mechanismen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat mensen met meer kracht zullen zoeken naar zekerheid, en omdat agendasetting / mobilisatie via anonieme en meer “binding” dan “bridging” media (internet) er eerder toe zullen leiden dat groepen tegenover elkaar komen te staan dan dat ze elkaar vinden”.
- *Globalisering en modernisering kan leiden tot vervreemding en ontregeling. Globalisering zal leiden tot nationalistische c.q. populistische reacties en als gevolg van toenemende emigratie tot grotere heterogeniteit per land.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat we de radicalisering die al heeft plaatsgevonden goed in deze termen kunnen duiden”.
- *Elke stijging van de temperatuur met 1 graad Celsius doet de graanoogst met 10% dalen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat een sterke daling van de graanoogst op regionaal en/of mondiaal niveau tot ernstige spanningen tussen bevolkingsgroepen/ regio’s/ landen/ machtsblokken kan leiden met individuele en/of collectieve radicaliseringsprocessen tot gevolg die kunnen leiden tot burgeroorlogen, genocide, regionale/ mondiale gewapende conflicten, verlamme economische oorlogen, het ontstaan van terroristische netwerken, de opkomst van brede destabiliserende totalitaire revolutionaire bewegingen enzovoort. Let op: radicalisering kan op individueel en collectief niveau plaatsvinden en mag niet verengd worden tot het geheel van de specifieke cognitieve en affectieve processen in de aanloop tot terrorisme”⁵.
- *Doordat ecosystemen hun natuurlijke buffercapaciteit verliezen en meer mensen in kwetsbare gebieden zullen gaan wonen neemt het risico op rampen toe.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat grote rampen op regionaal en/of mondiaal niveau tot ernstige spanningen tussen bevolkingsgroepen/ regio’s/ landen/ machtsblokken kan leiden met individuele en/of collectieve radicaliseringsprocessen tot gevolg die kunnen leiden tot burgeroorlogen, genocide, regionale/ mondiale gewapende conflicten, verlamme economische oorlogen, het ontstaan van terroristische netwerken, de opkomst van brede destabiliserende totalitaire revolutionaire bewegingen enzovoort. Let op: radicalisering kan op individueel en collectief niveau plaatsvinden en mag niet verengd worden tot het geheel van de specifieke cognitieve en affectieve processen in de aanloop tot terrorisme”.

⁵ Dit antwoord werd door de betreffende respondent enkele malen herhaald voor verschillende vragen

- *Groot tekort aan essentiële grondstoffen – geopolitieke spanningen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat een groot tekort aan essentiële grondstoffen met doorwerking op regionaal niveau en/of mondiaal niveau tot ernstige spanningen tussen bevolkingsgroepen/ regio’s/ landen/ machtsblokken kan leiden met individuele en/of collectieve radicaliseringsprocessen tot gevolg die kunnen leiden tot burgeroorlogen, genocide, regionale/ mondiale gewapende conflicten, verlamme economische oorlogen, het ontstaan van terroristische netwerken, de opkomst van brede destabiliserende totalitaire revolutionaire bewegingen enzovoort. Let op: radicalisering kan op individueel en collectief niveau plaatsvinden en mag niet verengd worden tot het geheel van de specifieke cognitieve en affectieve processen in de aanloop tot terrorisme”.
- *Met de komende geopolitieke machtsverschuiving (bv. de opkomst van China en India) zal de universaliteit van de mensenrechten ter discussie komen te staan en leiden tot cultuurrelativisme (bv. Islamitische of Aziatische waarden) en het komen tot gemeenschappelijke actie voor het verbeteren van de mensenrechten, c.q. sociaal economische situatie, bemoeilijken.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat de opkomst van een nieuw antidemocratisch (anti-Westers) nationalisme bij de nieuwe wereldmachten met doorwerking op regionaal niveau en/of mondiaal niveau tot ernstige spanningen tussen bevolkingsgroepen/ regio’s/ landen/ machtsblokken kan leiden met individuele en/of collectieve radicaliseringsprocessen tot gevolg die kunnen leiden tot burgeroorlogen, genocide, regionale/ mondiale gewapende conflicten, verlamme economische oorlogen, het ontstaan van terroristische netwerken, de opkomst van brede destabiliserende totalitaire revolutionaire bewegingen enzovoort. Let op: radicalisering kan op individueel en collectief niveau plaatsvinden en mag niet verengd worden tot het geheel van de specifieke cognitieve en affectieve processen in de aanloop tot terrorisme”.
- *De VS blijven de komende decennia de grootste energieconsument (met een stijging van 36% tussen 2002 en 2025). Tegen 2020 zal de VS 66% van zijn olie importeren tegen 47 % in 2005.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat de toenemende vraag naar olie de VS ertoe zal dwingen om in het Midden-Oosten een rol te blijven spelen vergelijkbaar met de rol die het nu heeft. Het schaarser worden van fossiele brandstoffen en de toenemende vraag vanuit bv. China zal voor de VS de noodzaak van assertief beleid in deze regio doen toenemen, en het is m.i. juist deze rol waar mensen aanstoot aan nemen en die ook in radicaliseringsprocessen een rol speelt”.
- *De VS blijven openstaan voor buitenlandse studenten en onderzoekers.*

- “Ik denk dat er enige invloed is omdat die studenten en onderzoekers die toch al vatbaar zijn voor radicalisering en die naar de VS uitwijken om te gaan studeren, in dat land relatief gemakkelijk de middelen, motieven en doelen kunnen vinden die hun potentieel radicale denkbeelden kunnen versterken”.
- *Marktwerking in transportcapaciteit, burgerruimtevaart.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat men kan infiltreren in de operaties rondom marktwerking, bijvoorbeeld als ‘bidding agent’, als infiltrant in besluitvormingsprocessen (privatiseringsspion) enz.”.
- *Laserwapens – ook als handwapen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat als deze apparaten ooit in day to day handen van terroristen komen, wat verre van uitgesloten is, de wereld te klein is”.
- *Hoge snelheidstreinen.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat het vrij gemakkelijk is 800 doden te veroorzaken als men er in zou slagen bij de wissels van TGV treinen die met 330 km per uur rijden, het zo te plooiën dat ze niet naast maar op elkaar rijden. Omdat de gebieden waar met die snelheid wordt gereden redelijk verlaten zijn, en de bewaking beperkt kan zijn, een uitgelezen kans om ... “
- *Real artificial life – de eerste synthetische virussen en bacteriën.*
 - “Ik denk dat er sterke invloed is omdat als deze spullenboel in de verkeerde handen valt, het leed niet te overzien is”

5.2.3 De derde ronde

De derde ronde begon met een plenaire uiteenzetting van de resultaten in de beide voorafgaande rondes. Deze uiteenzetting eindigde met de constatering dat het in eerste instantie best passende onderwerp voor de derde ronde moest gaan over de sociaal-culturele spanningen tussen het Westen - niet-Westen, aangezien dat het voorkeursgespreksonderwerp van de meeste deelnemers was, maar bovendien, en minstens even belangrijk, omdat juist binnen dat thema de meeste -, en de meest tegenstrijdige-, argumentaties waren gegeven, zowel in de argumentaties van de antwoorden als in de argumentaties van aanvullende onderwerpen. De resterende tijd werd gebruikt voor gedachtewisselingen over vier andere onderwerpen, te weten ‘disfunctionerende staten’, ‘politisering van de Islam en jihadisme’, ‘jeugdwerkloosheid’ en ‘welvaartsverschillen’. Hieronder worden deze gedachtewisselingen verkort weergegeven met gebruikmaking van de letterlijk door de deelnemers gebezigde teksten, voorafgegaan door de betreffende stelling en de argumentaties ‘eens’ en ‘oneens’.

Stelling: Sociaal-culturele spanningen tussen het Westen en niet-Westen [kunnen bijdragen tot radicalisering en mogelijk terrorisme...]

Eens

1. "Huidige radicalisering goed te duiden in dit spanningsveld"
2. "Conflictodynamiek wordt versterkt door multipolariteit"
3. "Anti-westers nationalisme bij nieuwe wereldmachten"
4. "Toename risico's beïnvloedt sociale veranderingen"
5. "Hoger opleidingsniveau vrouwen in eer-gerelateerde culturen verstoort machtsbalans"
6. "Spanningen zullen vooral plaatsvinden door assertieve rol VS inzake olie in Midden-Oosten"

Oneens

1. "Ik zie geen helder verband tussen globalisering en toenemende spanningen"
2. "Migranten richten zich primair op verbetering eigen leefsituatie"
3. "Urbanisatie leidt juist tot meer solidariteit en tolerantie"

Algemeen

1. "Globalisering en spanningen te slecht gedefinieerd voor het vaststellen van een relatie"

Verkorte weergave van de gedachtewisseling:

Spanningsveld. In de gedachtewisseling kwam als eerste naar voren dat de reikwijdte en diepgang van de vraag naar radicalisering en terrorisme door verschillende deelnemers ook verschillend is geïnterpreteerd. Sommigen betrokken de vraag, gezien het opdrachtgeverschap van de NCTb, impliciet op betekenis voor Nederland en het beleid van de opdrachtgever. Anderen hadden in de aard van de trends in de startnotitie juist een aansporing gezien om de focus op Nederland los te laten. Weer anderen stelden, vooral na enige gedachtewisseling, dat in de wereld van radicalisering en terrorisme weinig verschil zit in beide perspectieven, want radicalisering en terrorisme zijn, waar ook ter wereld, en wat ook de aanleiding, het motief en het doel, altijd relevant voor Nederland en de NCTb. Aan het huidige NCTb beleid is dat ook goed te zien, aldus enkele deelnemers. Omgekeerd geldt het zelfde: "Maak je geen illusies; in Afghanistan wordt het fenomeen 'Wilders' op de voet gevolgd". Verder: "In dit project wordt onze fantasie uitgedaagd; dat vereist dat we afstappen van een nationale focus". "In verre uithoeken van de wereld heb je misschien over tien jaar genocide. Hoe gaat Nederland daarop reageren? Dat zijn onbekenden die in de toekomst voor ons van belang zijn bij radicalisering en terrorisme". "Radicalisering kan van het ene land overslaan naar het andere. De vraag is hoe het zich manifesteert". "Alle radicalisering en terrorisme is interessant voor de NCTb. Maar daarin moet je ook weer niet te ver gaan. Het perspectief moet breed blijven. [Het pad] van

radicalisering naar terrorisme is geen lineair proces. Soms is radicalisering ook nodig als proces om de weg te vinden naar een normaal discours en naar ontradicionalisering. Het proces is heel erg contextgevoelig. Let op het verschil tussen associatie en causaliteit. Is het ideologie of kolonialisme dat aan terroristische acties in Congo ten grondslag ligt? Historisch is dat vaak niet meer uit elkaar te houden. Het Israelisch-Palestijnse conflict is daarom onoplosbaar –wie is nu eigenlijk de terrorist?”

“Terrorisme herleiden tot radicalisering gaat wel, maar andersom is het een onzekere relatie. Het gaat om geïsoleerde gevallen, en elk geval is anders. Individuen en groepen radicaliseren, maar alleen sporadisch in de richting van geweld. Radicalisering vanuit geloofsovertuiging hoeft niet tot terrorisme te leiden. Vraag is vaak wat de houding van de staat is. Je ziet veel radicalisme bij hindoes maar daar zie je geen greintje geweld, want dat kan niet bij echte hindoes. Bij joden, christenen en moslims ligt dat anders, want die religies hebben ook een wervingselement – ze neigen tot groepsvorming. Maar in Nederland lijken het juist de individuele uitzonderingen waarbij radicalisering tot terrorisme heeft geleid”.

“Incidenten zoals de Baader Meinhof groep in Duitsland en Rara in Nederland zorgen voor een reactie die weer een tegenreactie in de hand kan werken. De perceptie dat er meer radicalisering is, kan kloppen omdat het een het ander in de hand werkt - het *pars pro toto* gevoel. Een incident leidt tot een algemene houding tegen de groep als geheel. Dat is een zorgelijke ontwikkeling. Een paar incidenten maar, en dan komt het generaliseren al. Radicalisering kan daardoor daadwerkelijk versterkt worden. Leden van zo'n groep zeggen dan: 'Ik ben helemaal niet radicaal, maar als je zegt dat het wel zo is, dan zal ik je eens laten zien wat radicalisering is'.”

“De relaties tussen ons land en andere landen, ook niet-Westerse landen, zijn toch vooral handelsrelaties. Bij China zijn ze wel anders, niet te vergelijken met de Verenigde Staten bijvoorbeeld. Mensen in China kunnen zich achtergesteld, beledigd of gekrenkt voelen. Bijvoorbeeld de Tibetanen. De ondemocratische structuur aldaar werkt niet bevorderend voor onze relaties. Langzaam maar zeker zie je het ontstaan van een middenklasse waar gevoelens van belediging kunnen postvatten. Toch zie ik daarin geen aanleiding voor radicalisering. Als de inflatie onder controle blijft, gaat het goed. Ingewikkelde relaties rond mensenrechten lijken me te ver gezocht en de vergelijking met Molukkers in Nederland gaat niet op. En daar is nu niets meer van over trouwens. Nu zitten we in de vierde generatie [Molukkers]. Het lost vanzelf op. Zeker nu ze met het vliegtuig het land van oorsprong kunnen bezoeken en dus geen waanbeelden in het hoofd halen van de situatie aldaar. Geen Molukker wil nu nog daar wonen, ze blijven graag in Nederland”.

“Veel Arabieren praten negatief over de VS, maar ze emigreren het liefst naar Amerika. Onderscheid het beeld en de feiten. Doe-gedrag is belangrijker dan praat-gedrag. Uiteindelijk wordt er met de voeten gestemd”.

“Er zijn machtseffecten van China in Afrika: daar waar ze hulpbronnen uit de grond halen. De vraag is of ze voldoende teruggeven aan dat land. Een ander voorbeeld betreft spanningen in Suriname door goudgraven door Brazilianen. De Surinaamse bevolking vindt dat ze daarbij wordt uitgebuit. Maar groepen die zich machteloos voelen, dat leidt eerder tot radicalisering dan groepen die zich uitgebuit voelen – uitbuiting is een lastig begrip”.

Technologie. “Technologieën zijn meestal niet veroorzaker in zichzelf. Maar sommige wel, zoals hoge snelheidstreinen. Dubbeldekker, laserwapens, snelle treinen – het nodigt uit tot aanslagen”. “Technische infrastructures bevorderen radicalisering niet, maar wel terrorisme. *Opportunity infrastructure* is in deze de gangbare term in uit literatuur. Het beste is een Airbus bij Charles de Gaulle te laten ontploffen met Amerikanen die op weg zijn naar een TGV. Het gaat om de ‘double dark side’. Het is moeilijk om er bij te komen vanwege de beveiliging, maar dat is nu juist het aantrekkelijke. De dubbeldekker is de worst die je de terrorist in spé voorhoudt, de gelegenheid die de dief maakt. En daar kun je met beleid ook wel iets aan doen - maar dat is aan het beleid”. “Technologie is niet de oorzaak zelf, maar omdat je er veel mee kunt maken, schaal het op van middel naar oorzaak. Maar je moet wel zelf eerst iets van plan zijn. Niets menselijks is een terrorist vreemd. Als hij in de pikorde kan stijgen doet hij het”. “Om technische infrastructures aan te pakken moet je wel zo slim zijn dat je ze kunt doorgronden. Maar er zijn ook *losers*, halve *drugs addicts*, met een laag niveau, die zijn niet *technology-driven*. En die kunnen ook wat bereiken, want een klein boemeltreintje pakken mag ook. Er is zoveel mogelijk. Zogenaamd dikke mensen kunnen gemakkelijk een bomgordel verstoppen – verbazend dat het nog niet is gebeurd. Je hebt *losers* en de idioten enerzijds, die maar wat aanklooien en de George Cloony-types anderzijds, die het heel goed voorbereiden”.

“Vooral oliepijpleidingen vormen een doel. Nigeria is wat dat betreft een dramatische situatie, Rusland ook. Vitale leidingen voor onze energievoorzieningen zijn de meeste kwetsbare voorzieningen. *Upstream* exploratie gaat het mis, maar nu ook in Rusland *downstream* via kwetsbare gasleidingen. Je schept de aantrekkelijke mogelijkheid van terroristische aanslagen met kwetsbare cruciale voorzieningen. Dat werkt ook radicalisering in de hand. Het Midden Oosten bijvoorbeeld is alleen interessant vanwege olie. Dat geeft macht en kracht aan radicalen”.

“Mensen met een bepaalde ideologie hebben meer netwerkverbindingen (bijvoorbeeld Islamitische netwerken) en dat kan door medianetwerken vermenigvuldigen. Maar er zijn ook enkelingen die niet communiceren. De *UNA-bomber* was een moderne terrorist met een bepaalde ideologie. Hij gebruikte technologie voor zijn aanslagen”.

Conflictodynamica. “Landen als Afghanistan en Somalië zijn aan het einde van de koude oorlog aan hun lot overgelaten. Dat heeft direct geleid tot burgeroorlogen en genocide, ook in andere landen. Men heeft geen herkenbare vijand meer en percipieert geen strikt geordende wereld. In plaats daarvan doet multipolariteit zijn intrede. Zulke ontwikkelingen beïnvloeden elkaar en beïnvloeden de conflictdynamiek. Je ziet dat ook in Afrika waar delen worden ‘opgekocht’ door China, en anderen, bijvoorbeeld voor de exploratie van fossiele brandstoffen in Noord Afrika, in de Niger delta en Algerije. Ook dat beïnvloedt conflicten”. “Bovendien zijn er vaak banden met de criminaliteit. Denk bijvoorbeeld aan drugs als financieringsbron voor de oorlogen in Afghanistan”. “Ondertussen worden op veel plaatsen de mensenrechten met voeten getreden, Chinezen denken daar heel anders over dan Europeanen”. “De correlatie met radicalisering verloopt veelal via de migrantenstroom die als gevolg op gang komt. Bij de eerste generatie en veelal de tweede generatie migranten zie je weinig problemen, maar bij de derde generatie kunnen sommigen radicaliseren ten aanzien van het geboorteland van hun voorouders. Bij Somaliërs is dat bijvoorbeeld zo; je kunt het voor een deel duiden als een identiteitsprobleem. Ze worden dan actief in Somalië tegen heersers in Somalië”. “In West Europa zien we dat fenomeen niet optreden, het treedt op waar zich nieuwe strijdtonelen voordoen. Maar toch is het wel voor te stellen dat zo’n fenomeen zich op termijn wel in Europa zou voordoen, bijvoorbeeld naar analogie van de Molukkers. Er strijden toch ook Nederlanders mee met de FARC? In de toekomst kan dat bijvoorbeeld Tibet zijn. Het gaat om brede processen die op termijn ook op Nederland kunnen terugslaan. Verzet van Nederlanders - bijvoorbeeld derde generatie Tibetanen - tegen overheersing en mensenrechtenkwesties en onderdrukking van bevolkingsgroepen China – wat gaat dat ons brengen? Je kunt dat doordenken ten behoeve van deze verkenning”.

Anti-Western denken in nieuwe wereldmachten. “Wat zou het effect zijn van conflicten in de Wereld op de situatie in Nederland? Dan kan anti-Westerse retoriek een belangrijke rol gaan spelen – althans dat is voorstelbaar. Mensen kunnen zich gaan identificeren met bepaalde groepen. Aziatische mensenrechten is iets anders dan Westerse mensenrechten”. “Het gaat over de legitimiteit van het democratische systeem. Het gaat om democratie versus andere systemen, tot en met totalitair. Dus gaat het niet alleen over ‘onze’ radicalen, maar ook die van anderen”. “Dat China een grote wereldmacht wordt, economisch, maar wellicht ook militair en politiek, zal voeding kunnen geven aan bepaalde krachten die ons systeem niet langer legitiem achten. Er is nu bijvoorbeeld al anti-democratisch neo—confucianisme. En er zullen altijd mensen zijn die zich met zoiets zullen identificeren. Dat resulteert vervolgens in verzet tegen China, om te beginnen bijvoorbeeld het boycotten van producten. De volgende stap naar terrorisme is denkbaar”. “Dat zie je op veel plaatsen gebeuren, ook in de VS heb je groepen die zich verzetten tegen de overheid”. “Het is een soort ‘systeemhaat’, zoals je bijvoorbeeld zag bij Timothy McVeigh”. “Het hangt samen met het wegvallen

van structuren, het wegvallen van het maatschappelijke middenveld”. “Succesvolle Aziatische machten kiezen voor grondrechten die afwijken van Westerse, mensen kunnen daar voor of tegen zijn. Jongeren bijvoorbeeld identificeerden zich destijds sterk met Che Guevara. Osama Bin Laden vervult die rol in het huidige tijdsgewricht”. “Er is een langlopende discussie tussen supermachten over Westerse waarden in bijvoorbeeld China. Of islamitische waarden en het Westen – zie Tariq Ramadan. Is ons Westerse systeem het beste met alle manco’s van dien? Dat durven mensen niet te zeggen, uit angst te worden beschuldigd van systeemhaat”. “We zijn historisch gezien, in het Westen, begonnen met politieke mensenrechten, daarna economische mensenrechten, en vervolgens sociale mensenrechten. Daarom zijn ‘onze’ mensenrechten nu veel breder dan in het niet-Westen, waar het onderwerp minder lang aan de orde is. Maar dat wil niet zeggen dat de onze beter zijn of dat we de onze aan anderen kunnen opleggen”. “Een Chinees vindt het immoreel dat wij de doodstraf hebben afgeschaft”. “Wellicht zijn wij in sommige mensenrechten ook te ver doorgeschoten. Dat zouden we ook aan de orde moeten (durven) stellen”. “Maar daarin moeten we ook onszelf in acht nemen en de verhoudingen niet uit het oog verliezen. Er wordt wel gesteld dat de Nederlandse overheid de privacyregels schendt, maar dat is niets vergeleken met de manier waarop dat in Iran gebeurt”. “Toch is het niet ondenkbaar dat mensen zouden radicaliseren als gevolg van schending van de privacy door de Nederlandse overheid”.

Risico’s. “Er is een toename van perceptie van maatschappelijke risico’s. Dat komt omdat de risico- en conflictbeheersingsmechanismen steeds pregnanter worden. We accepteren steeds minder risico en de lat wordt steeds hoger gelegd. Dat heeft mogelijk een sterke relatie met radicaliseringsprocessen. Het mechanisme daarvoor verloopt via omslagpunten – radicale sociale veranderingen”. “Technologische veranderingen spelen daarin ook een rol. De zogenaamde risicomaatschappij kent inderdaad grotere kwetsbaarheden en daardoor potentieel grote sociale veranderingen. Mensen komen bijvoorbeeld de deur niet meer uit voor het sociale leven, want dat verloopt via sociale elektronische netwerken. Die zijn ook wereldwijd te gebruiken voor het voor het opzweepen van emoties, het aanjagen van motieven, etc, tot en met het bereiden van aanslagen”. “Omdat we minder risico accepteren eisen we meer van de overheid. De overheid moet dus strenger worden. Maar het streven naar 100% veiligheid kan zo in theorie gevolg hebben voor radicalisering. Dat loopt via het vanzelfsprekend afnemende vertrouwen in de politiek. Mensen voelen zich dan slachtoffer van een in hun ogen falende en onbetrouwbare overheid en komen in opstand”. “Veranderende perceptie betekent ook dat bij wijze van spreken elk incident kan worden gezien als radicaal gedrag. Maar radicalisering is er altijd geweest, het krijgt in de huidige samenleving alleen veel meer aandacht, en daardoor scoort het hoger. Mensen worden eerder geëtiketteerd als radicaal. Dit aspect zou zich waarschijnlijk lenen voor beleidsantwoorden”. “ Opstandig gedrag was

vroeger veelal gebonden aan evenementen op de jaarkalender, zoals kermis en carnaval. Nu is het meer verbonden aan het dagelijks leven. Die temporele ongrijpbaarheid kunnen mensen niet accepteren. Het verband met privacy kan zijn dat iemand na een keer knokken direct in 'het systeem' komt met virtuele identiteiten. Dat gaat een eigen leven leiden en mensen gaan zich daar tegen verzetten".

Hoger opleidingsniveau van vrouwen in niet-Westerse landen. "In Iran is de helft van de hoger opgeleiden vrouw. Maar ze kunnen geen kant op. Dat geeft sociale spanningen die terugslaan op radicalisering". "In Palestina worden vrouwen kostwinner. Dat leidt tot spanningen omdat de traditionele rol van de man wegvalt. Het gevolg is dat mannen radicaliseren. In lagelonenlanden zoals Mexico worden vrouwen kostwinner. Dan neemt het geweld tegen vrouwen toe omdat jonge mannen geen werk meer kunnen vinden. Velen zullen zich aansluiten bij criminele bendes, en dat is te zien als een gevolg van radicalisering". "Dat speelt sterk bij het Wahabisme. Het verloopt via microniveau met ressentimenten, veelal bij jonge werkloze mannen, ten aanzien van het Westen en de positie van de vrouw in het Westen. Radicalisering begint dan wanneer zulke mannen worden geconfronteerd met het Westen: dat trekken ze niet". "Vrouwen met een salaris willen niet meer trouwen, maar het éénoudergezin als bewuste keus geeft spanningen in de samenleving en beïnvloedt radicalisering".

"Vrouwen gaan zich ook in de publieke ruimte manifesteren. Dat geeft spanningen. Voorbeeld: een gefrustreerde Marokkaan die voorbij gestreefd wordt door zijn zuster. Hij heeft geen geld, anderen wel. Maar het is geen rechtstreekse *driver* voor terrorisme. Eerder voor criminaliteit".

"In Nederland waren er in de zeventiger jaren spanningen rond emancipatie. Dat manifesteerde zich meer in het politieke systeem. Maar in de twintiger jaren radicaliseerden vrouwen om kiesrecht te krijgen. Vrouwen waren toen tweederangs burgers, 'wilsonbekwaam'. Ze hebben toen radicaal gedrag vertoond, omdat het niet in de politiek werd gekanaliseerd. Er waren geen aanslagen, wel protesten met doden. Indien niet gekanaliseerd door het politieke systeem, dan komt het vanzelf in het buitenpolitieke systeem".

"Dat hele concept van de risicomaatschappij wordt weer los gehanteerd tegenwoordig. Het ging om milieu, *waldsterben*, om risico's waar de elite zich niet aan zou kunnen onttrekken. De rijken zouden niet buiten schot blijven. Maar dat blijkt wel mee te vallen - ook door positieve acties. Het kan tot radicalisering leiden als het gaat om schaarste, grondstoffen, schoon water etc. Ook verlies van vertrouwen speelt een rol, maar dat herstelt zich wel weer. Bovendien, waar richt het radicalisme zich dan op. En op wie? Het blijft bij het ingooien van ruiten bij baas van de bank. De meeste mensen

zijn niet persoonlijk betrokken. Mensen zijn primair gesteld op hun eigen verbetering en gaan hun eigen glazen niet ingooien. De meeste mensen schikken zich in hun lot”.

In het volgende deel van de gedachtewisseling kwamen aan bod het thema ‘disfunctionerende staten’, politisering van de Islam en jihadisme’, ‘jeugdwerkloosheid’ en ‘welvaartsverschillen’. Enkele argumentaties daarover uit de voorgaande ronden:

Stelling: disfunctionerende staten [kunnen bijdragen tot radicalisering en mogelijk terrorisme...]

Eens

1. “Overheidsmacht breidt zich uit – effecten op individuele mensenrechten en persoonlijke levenssfeer”
2. “Mensen gaan zoeken naar zekerheid”

Oneens

1. “Dit thema is het domein van statelijke actoren”

Stelling: politisering Islam en Jihadisme [kunnen bijdragen tot radicalisering en mogelijk terrorisme...]

Eens

1. “Heropleving religieus geïnspireerd denken en handelen”

Oneens

1. “Met ‘democratisering is een zonde tegenover God’ kun je (kan ik) geen rekening houden”

Stelling: jeugdwerkloosheid en welvaartsverschillen [kunnen bijdragen tot radicalisering en mogelijk terrorisme...]

Eens

1. “Jeugd gebruikt digitale omgeving als aanjager voor radicalisering”
2. “Jongensoverschot in niet-Westerse landen en sociale spanningen”

Oneens

1. “Verschillen zijn er altijd geweest. Alleen bij uitbuiting een mogelijke rol”
2. “Geen 1 op 1 correlatie tussen inkomen en radicalisering”

Verkorte weergave van de gedachtewisseling:

Heropleving religie. “Het Westen heeft last van kortzichtig seculier denken. De kracht van religie wordt vaak onderschat. Toch geeft religie altijd aanleiding tot andere dan Westerse rationaliteiten, en daar kunnen we met ons denkraam niet bij. Allerlei bewegingen die heil zoeken in hiernamaals en

in Gods rijk op aarde brengen ellende voort. Maar secularisatie werkt deradicalisering niet in de hand. Denk daarbij ook aan semireligieuze doeleinden en ontsparing van religies. Het fenomeen van de 'zuiveren' versus de rest van de samenleving leidt altijd tot apocalyptisch denken, inclusief het dichterbij proberen te brengen van die apocalyps. Wahabisme is in die zin ook een dualistische interpretatie van de Islam: de 'zuivere' Islam versus de onzuivere. Je ziet dat overigens evengoed bij radicale christenen in hun strijd tegen het amorele West-Europa". "Zulke sentimenten kunnen boven een bepaalde kritische massa ook gekanaliseerd worden door radicalisme. Dus: radicalisme brengt radicalisme voort. Bovendien geldt: hoe sterker ingebed, hoe langer je het vol kan houden. Zulke bewegingen zijn daardoor haast niet uit roeien". "Ja, maar ook geldt soms: hoe langer het duurt, hoe meer het verwatert. En dat is vaak ook de basis voor onze strategie. Daarom vinden we het belangrijk om isolement door het middenveld te realiseren". "Je kunt het ook institutioneel bekijken. Organisaties als Hamas houden het lang vol omdat ze een institutionele sociale basis hebben. Internet kan die rol ook gaan vervullen. Dat verloopt nu veel fluïder [door internet] dan vroeger". "Mensen worden vaak eerst lid van een semi-religieuze groep en radicaliseren daarna pas". "Maar fundamentalisme leidt niet automatisch tot terrorisme. We kunnen er beleidsmatig dus niets mee. Er is immers godsdienstvrijheid. Beknellen van de vrijheid is bovendien contraproductief". "Er is hoe dan ook een wisselwerking tussen seculiere en onbegrepen religieuze omgeving. Seculieren zeggen dat 'het' allemaal het zelfde is. Wij islamiseren bijna alle problemen en fundamentaliseren alle ontwikkelingen, ook aan christelijke kant. In het beleid is dat ook door elkaar gaan lopen". "De Club van Rome zegt: "we hebben meer spiritualiteit in de samenleving nodig". "Secularisatie is ook niet altijd de oplossing. Vreemd genoeg: er is nauwelijks wetenschappelijke literatuur over individuele radicalisering en de samenhang daarvan met religie, het wordt zelfs 'getaboëiseerd' en hooguit geduid in psychologische problematiek.

Jongensoverschot in niet-Westerse landen. "Er zijn veel landen met 60% inwoners jonger dan 25 jaar. Dan heb je een uitdaging: eten, kleding, onderdak, en werk. Indien geen werk is, wat gebeurt er dan? Dan is de volgende stap een migratiestroom. Vooral jongensoverschotten vormen de bevolkingskanonnen van China en India. Als jongens geen werk krijgen en geen vrouw, dan leidt dat tot allerlei sociale spanningen en dat beïnvloedt radicaliseringsprocessen". "Dat geldt niet alleen voor migratie. Het kan ook ontstaan door het inspringen van religieuze bewegingen". "Het wegvallen van de sociale staat wordt overgenomen door religie, zelfs inclusief uitkeringen voor ziekte en werkloosheid". "Het destabiliserende effect van intern geweld (zie Kenia) kan tot genocide leiden. Daarbij worden veelal kindsoldaten ingezet. Misschien niet direct een gevaar voor Nederland, maar indirect is het wel schadelijk voor onze belangen". "Klassieke *push and pull* theorieën laten zien dat jarenlang de meest belovende mensen emigreerden. In een vrije samenleving, zonder

overheidsbeleid, is dat ook zo: de krachtigste mensen trekken weg. Echter de laatste decennia is het de verzorgingsstaat die lekkernijen aanbiedt aan mensen die zelf uit een verschrikkelijke situatie komen. Het wordt ze in de schoot geworpen, dus komen ze. Maar dan is de klap te groot. Veroorzaakt door het bezorgde staatsapparaat dat niet kiest voor evolutionaire benaderingen. Met de beste humanitaire bedoelingen worden nu mensen binnen gelaten die vervolgens in de war raken. Dat is acquisitie die niet werkt. Ondertussen krijgt de migrant geen achting voor het nieuwe land en diens regering, want het morele contrast is enerzijds schril met het thuisland, en anderzijds ontstaan bij de migrant al snel verwachtingen die niet door de overheid (kunnen) worden waargemaakt”.

“Ook in Westerse landen is er een jongensprobleem. Dat heeft te maken met de prestaties op school, achterblijvende resultaten en schoolverlaten zonder diploma. Dat is een potentieel brisante situatie, want naarmate Westerse economieën steeds meer kenniseconomieën worden, kunnen zulke jongens niet meekomen. De Zweedse regering bijvoorbeeld heeft al een aparte staatscommissie op dit *boys problem* gezet”.

“Sommige moslims en christenen denken het superieure geloof te hebben in een inferieure cultuur. Dat uit zich verschillend. Jonge Antillianen worden crimineel omdat ze de leefstijl niet kunnen betalen. Heel vervelend voor de samenleving. Maar het gaat te ver om dat radicalisering te noemen in het kader van deze studie”.

“99% van de migranten wil een boterham verdienen. Het zijn eerder hun kinderen of weer kinderen daarvan die kunnen radicaliseren. Islamitische radicalen in de VS, die hoog opgeleid zijn vormen een uitzondering. Urbanisatie heeft voornamelijk een positieve uitwerking. De sociologie laat duidelijk zien dat het afhangt van hoe de urbanisatie verloopt. En het algemene welvaartsniveau is doorslaggevend. Het verloopt soms heel slecht en soms heel goed. Egypte is een klassiek voorbeeld van het heftig neerslaan van een paar radicalen. Maar de machthebbers daar zijn eigenlijk zelf radicaal”.

Populistische bewegingen. “Populisme heeft sterk te maken met onvrede en wantrouwen ten aanzien van de overheid. Populisme als zodanig is onderdeel van democratie, je moet er mee kunnen omgaan, maar in de periferie zijn er veel extreme krachten. Het zogenaamd ‘woedereservoir’ kan via teleurstelling zonder de juiste vorm van kanaliseren naar extremisme leiden. Het woedereservoir beïnvloedt hoe de overheid handelt. Preventief overheidsoptreden, bedoeld voor meer veiligheid en zekerheid, kan indirect radicalisering in de hand werken. Met een populistische regering kan dit het verzet in de hand werken. Want mensen zijn bang voor veranderingen en risico, en de overheid moet in het maatschappelijk perspectief van vandaag de dag alles oplossen. Dat kan weerstand oproepen tegen een redeloze overheid”. “We moeten oppassen voor linkse radicalen. Dat zijn artefacten uit

het verleden”. “Rechts is meer een dreiging aan het worden. Extreem rechts en extreem links worden onvoldoende gekanaliseerd. Van de linkerzijde vind je het in de sfeer van ecologie, dierenwelzijn, asielzoekers. Maar het linkse antiglobalisme is ingezakt”. “Dierenactivisme vind ik veel belangrijker als oorzaak van radicalisering. Volkert van der G. bijvoorbeeld – dat hangt samen met dierenactivisme. In Nederland is er een sterke dierenideologie. De partij voor de dieren is daarvan de zachte variant. Maar in de marge van die partij kan ook radicalisering optreden”.

“De tegenwoordige ongelukkige vermenging van strafrecht en bestuursrecht is een boosdoener. Een asielactievoerder wordt bijvoorbeeld vervolgd omdat zij problematisch gedrag vertoont. De overheid wordt te pragmatisch, daardoor gaan bevoegdheden door elkaar lopen. Voor je het weet worden ‘tegenstanders’ opgesloten, de aloude manier om met radicalen om te gaan. Maar met repressie kun je een broeiende radicalisering juist uit de hand laten lopen. Er ‘bovenop slaan’, maakt het risico groter”. “Een kip-of-ei kwestie”.

“*Vorsicht, Bürgerkrieg* is een recent boek dat gaat over brandhaarden in de Duitse samenleving. Het is een analyse van een aantal dilemma’s zoals die ook zijn opgepakt in de startnotitie voor deze verkenning. Het laat zien dat er brandhaarden zijn en dat het er steeds meer worden. Terrorisme is daarbij enerzijds een gevolg maar anderzijds ook een oorzaak, een voedingsbodem voor radicalisering. Vooral voor dat laatste moeten we oppassen. Als de maatschappelijke verwachtingen van burgers plotseling neerwaarts moeten worden bijgesteld, dan is dat volgens de literatuur een typisch moment van radicalisering. In de bocht in de “J” van de zogenaamde J-curve van Ted Gurr (1968) ontstaan revoluties”.

“De huidige bevolkingskrimp met lage geboortecijfers kan in één keer omslaan in een geboortegolf – en dan niet van autochtonen. Dat kan een ‘tipping point’ zijn. De vlam slaat in de pan als brandbare factoren bij elkaar komen en brandhaarden vormen. Maar wij sluiten onze ogen hiervoor. Je mag niet meer zeggen dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is. En ondertussen werken we met lage geboortecijfers in heel Europa aan een *dying continent*”. “Onze maatschappij is fragiel en zwak - waardoor een klap al snel hard aankomt”.

6 Analyse van de resultaten

Uit de in de startnotitie besproken aspecten en thema’s van radicalisering en terrorisme komt de indruk naar voren dat er geen eenduidige visie is op de oorzaken en motieven die een rol spelen in radicaliseringsprocessen en terrorisme. Er is een grote diversiteit aan definities en theorieën die bovendien in de tijd veranderen. We kunnen met betrekking tot het onderzoeksveld spreken van *work in progress* en het onderhavige onderzoeksproject maakt daar deel van uit en draagt daar de kenmerken van.

Dat wil niet zeggen dat er niet reeds veel werk verzet is. Integendeel, er is veel literatuur (nationaal en internationaal) beschikbaar en er zijn vele onderzoeksinstanties en deskundigen. In dit onderzoeksproject moest een beperkte selectie van te bestuderen literatuur en te horen deskundigen gemaakt worden. Andere accenten kunnen zeker worden gelegd en andere invalshoeken kunnen zeker worden gekozen.

Hetzelfde geldt voor de opgestelde lijst van trends. Ondanks het feit dat deze gedestilleerd is uit een ruime literatuurbron zullen sommigen trends missen. De vraag aan de deelnemers aan de Delphi rondes of zij mogelijk trends misten leverde enkele nieuwe trends op die vervolgens in het onderzoek zijn meegenomen.

De probleemstelling van het onderzoek was welke toekomstgerichte brede maatschappelijke trends door zouden kunnen werken op radicalisering en terrorisme. Door middel van een Delphi-onderzoek heeft een beperkt aantal deskundigen hierop systematisch een antwoord trachten te geven. Bij het ontbreken van een algemeen aanvaarde theorie over de oorzaken van radicalisering en terrorisme was het leggen van een dergelijke relatie in hoge mate een intuïtief proces, met *educated guesses* en *expert opinions*. In de derde ronde van het Delphi-onderzoek werd bovendien opgemerkt dat het veelal onduidelijk is hoe zeker je als deskundige van je antwoord bent (het *confidence level*). Dit in kaart brengen heeft echter eerst zin wanneer er meer deelnemers aan het onderzoek zouden hebben deelgenomen en bovendien het onderzoeksveld smaller zou zijn gemaakt. Een dergelijke aanpak kan zich lenen voor vervolgonderzoek.

Interessant is dat van het grote aantal in de startnotitie aangedragen trends slechts een betrekkelijk klein deel door het panel van deskundigen als relevant voor radicalisering en terrorisme werd beschouwd. Slechts 33 van de bijna tweehonderd trends werden als relevant gescoord. Dit betekent dat er enerzijds een *communis opinio* bestaat ten aanzien van wat als relevant beschouwd wordt. En anderzijds dat ondanks het feit dat de begrippen 'radicalisering' en 'terrorisme' niet eenduidig zijn, er bij de deskundigen toch een zekere gemeenschappelijke notie ervan is. Ook blijken radicalisering en terrorisme fenomenen te zijn die zich in belangrijke mate buiten de rest van de werkelijkheid (als beschreven in de andere trends) bevinden.

Aanvankelijk werd in de probleemstelling van het onderzoek naast het inventariseren van de brede maatschappelijke trends die doorwerken op radicalisering en terrorisme ook gevraagd naar de aanknopingspunten voor beleidsontwikkeling. Vanaf de eerste Delphronde is dit laatste – het zoeken naar aanknopingspunten voor beleid – komen te vervallen. Beleidsaanbevelingen zullen naderhand door de opdrachtgever zelf worden geformuleerd. Hier willen we daarom volstaan met de

constatering dat het trekken van beleidsconclusies uit de gevonden relatie tussen trends en radicalisering en terrorisme niet voor de hand ligt – de desbetreffende vraag bleef veelal blanco. In een preventief beleid zou men de in de trend besloten bedreiging kunnen proberen tegen te gaan door de trend zelf af te zwakken of om te buigen. Gegeven de aard van de benoemde belangrijke trends is dit echter veelal niet mogelijk. Het zijn externe trends die zich onttrekken aan een ingreep van de Nederlandse overheid. Daarbij komt nog dat de relatie tussen de trend en de dreiging van terrorisme c.q. radicalisering niet een op een is. De trend draagt mogelijk bij tot of faciliteert radicaliseringsprocessen en terrorisme, maar is daarbij maar een van de faciliterende of stimulerende factoren – radicalisering en terrorisme komt voort uit een scala van factoren. Radicaliseringsprocessen zijn erg contextgevoelig. En daarnaast moet uitdrukkelijk geconstateerd worden dat niet ieder radicaliseringsproces tot terrorisme leidt – meestal is dat niet het geval. Soms is de relatie omgekeerd en leidt bestaand terrorisme tot radicalisering bij anderen: radicaal anti-islamitische bewegingen kunnen een antwoord zijn op een terroristische daad van islamitische zijde.

Van de circa 200 genoemde trends kwam ongeveer een derde uit het domein van Wetenschap en Techniek. Opvallend was dat de deskundigen slechts weinig trends uit dit domein scoorden met invloed op radicalisering. Wellicht komt dit door de niet-technische achtergrond van de deelnemers waardoor ze de genoemde wetenschappelijke of technologische trends moeilijk op hun intrinsieke betekenis konden waarderen. Hoe het ook zij, de betekenis van wetenschappelijke en technologische trends werd door de panelleden gemiddeld gesproken laag ingeschat. Daar staat tegenover dat met name twee panelleden wezen op de aantrekkelijkheid van inzet van moderne wetenschap en techniek, zowel als wapen als in de vorm van doelwit. Infrastructuren die het draagvlak van onze moderne industriële samenleving zijn (denk aan vliegvelden, databanken, oliepijpleidingen, e.d.) kunnen zeer kwetsbaar zijn voor terroristische aanslagen en deze zelfs aantrekken. In het laatste geval spreekt men zelfs wel van *opportunity infrastructure*.

Achteraf (tijdens de derde Delphi ronde) bleek dat uit de vraagstelling niet voor elke deelnemer duidelijk was of het onderzoek vooral gericht was op radicalisering en terrorisme met gevolgen voor Nederland in het algemeen en de opdrachtgever in het bijzonder, of dat wereldwijde radicalisering en terrorisme het onderwerp van studie was, ongeacht de nationale repercussies. Bij de beantwoording van de vragen blijken sommige deskundigen wel, maar anderen niet voornamelijk nationaal te hebben geoordeeld. Geconcludeerd werd daarom onder meer dat hoewel het uiteindelijk gaat om informatie voor mogelijke gevolgen in Nederland er voor wat betreft de trends mondiaal gekeken moet worden. Veel voor dit onderzoek belangrijke trends spelen zich af op wereldniveau (genocide, hongersnood, politisering van de Islam, terroristische netwerken) maar

hebben vooral indirect een invloed op de Nederlandse situatie. Hierbij speelt ook een rol hoe Nederland ten opzichte van de trends elders reageert, welk standpunt Nederland inneemt en of Nederland wellicht actie onderneemt. Als pleitbezorger van de internationale rechtsorde en uit morele overwegingen kan Nederland ontwikkelingen elders niet altijd negeren en wordt ze er nolens volens bij betrokken. Dit kan zowel binnenslands als elders radicale reacties oproepen. Ook kunnen ontwikkelingen in Nederland soms een uitstraling hebben over de grenzen – zo wordt het fenomeen ‘Wilders’ en de opkomst van de PVV met belangstelling gevolgd in Afghanistan.

Beschouwen we de als meest belangrijk genoemde trends – toenemende haat tegen Israël, politisering van de Islam en de groei van jihadistische netwerken, het ontstaan van *failed states* en disfunctionerende overheden, demografische explosies en tekort aan grondstoffen – dan kunnen we hierbij het volgende opmerken. De welhaast principiële steun die de VS aan Israël geven leidt tot veel onbegrip en vijandschap in vele islamitische landen. En volgens het adagium ‘de vrienden van mijn vijanden zijn mijn vijanden’ richt de woede jegens de VS zich ook op Nederland als trouwe bondgenoot van de VS.

De politisering van de Islam speelt ook in de binnenlandse politieke verhoudingen een rol. Het gaat dan om tegenstellingen tussen extreme opvattingen van de islam. Deze tegenstelling vormt wellicht de basis van de *clash of civilizations* – en dus niet de tegenstelling tussen de ene godsdienst of beschaving versus de andere zoals Huntington stelt.

De mogelijke groei van de jihadistische netwerken baart veel zorgen. De flexibele, moeilijk grijpbare organisatie, de betrokkenheid bij falende Staten en de mogelijke verwevenheid met criminele organisaties maakt deze netwerken tot gevaarlijke tegenstanders. En hoewel het internationale beleid tegen de terroristische jihadistische beweging niet zonder succes is en het aantal incidenten lang niet zo groot is als men vaak denkt - ‘traditionele’ terroristische organisaties zoals bijvoorbeeld de Russische of Spaanse anarchisten of de ETA waren veel actiever - blijft de beweging een centrale plaats innemen in ons gevoel van onzekerheid. Het gevaar hiervan is dat we minder oog hebben voor de links- of rechtsradicale bewegingen die potentieel net zo gevaarlijk kunnen zijn.

De demografische explosie wordt vooral gezien als oorzaak van een toenemend aantal jongeren die vaak zonder werk en zonder vrouw en daarom gefrustreerd zijn, een toenemende verstedelijking (megasteden met omvangrijke *slums*) en toenemende emigratie of vluchtelingenstromen. Over de vraag of deze ontwikkelingen tot radicalisering en terrorisme leiden lopen de meningen uiteen. Maar dat het er een voedingsbodem voor kan zijn, daarover is men het wel eens. Het volgen van deze trends is daarom van groot belang.

De groeiende vraag naar schaarse grondstoffen, waaronder ook drinkwater, zal vrijwel zeker tot nieuwe geopolitieke spanningen en conflicten leiden, maar dit is niet hetzelfde als terrorisme.

De *failed states* en de disfunctionerende overheden kwamen regelmatig naar voren. Bij het disfunctioneren van de overheid hoeven we niet uitsluitend aan exotische landen te denken, ook in het westen functioneren overheden niet altijd zoals de burger verwacht – aldus een enkele deelnemer aan de Delphi rondes. Er is veel onvrede – soms zelfs ‘systeemhaat’ – die leidt tot populistische bewegingen, wat op zich niet tot radicalisme laat staan terrorisme hoeft te leiden, maar daar wel aanknopingspunten voor biedt. Onvrede met het functioneren van de overheid kan er toe leiden dat men het recht in eigen hand neemt. Hoewel populisme als een normaal, terugkerend verschijnsel binnen de democratie beschouwd moet worden, kunnen extreme vormen toch bedreigend voor de democratische orde zijn.

In de derde en laatste ronde van de Delphi exercitie werd een open gesprek gevoerd over een aantal geprioriteerde onderwerpen. Aandacht werd gevraagd voor het feit dat bij het einde van de Koude oorlog sommige landen (Afghanistan, Somalië) of regio’s aan hun lot werden overgelaten, wat tot een eigen conflictdynamiek leidde. Burgeroorlog, genocide, ontheemding, migratie en verlies van identiteit zijn factoren die tot radicalisering en terrorisme kunnen leiden. Aanvankelijk intern, lokaal, maar later ook grensoverschrijdend. Het zijn brede processen die ook op Nederland kunnen terugslaan. Ook het feit dat Nederland bij grondwet verplicht is bij te dragen aan de internationale rechtsorde maakt dat de hiervoor geschetste ontwikkelingen in het buitenland ons raken.

Een andere ontwikkeling die nader aandacht verdient en kreeg in de derde Delphi ronde is het anti-Westers denken in de nieuwe wereldmachten. Anti-Westerse retoriek kan een rol gaan spelen. Het gaat daarbij over de legitimiteit van het democratisch systeem en de afnemende universaliteit van de westerse normen en waarden. Dat men in de Islamitische wereld en de Aziatische regio naar een formulering van eigen mensenrechten zoekt is een teken aan de wand. Een beweging als Al Qaida en Osama bin Laden heeft er ook meerdere malen op gewezen dat de Westerse waarden de hunne niet zijn, of zelfs tot het rijk van het kwaad horen en dus bestreden moeten worden. Al Qaida heeft dan ook als doel het vertrek van het Westen uit de Islamitische wereld.

Het zoeken naar een eigen normen- en waardenstelsel gaat veelal gepaard met of wordt gedragen door nationalistische bewegingen, hetgeen kan leiden tot conflictueuze spanningen zoals Huntington reeds in zijn *Clash of Civilizations* heeft beschreven.

In de discussie over de al of niet toenemende dreiging van radicalisering en terrorisme speelt ons risicobesef een belangrijke rol. Radicalisering is er altijd wel in een of ander vorm geweest, maar krijgt in de huidige samenleving veel meer aandacht. Anderzijds moet erkend worden dat door de toenemende complexiteit van onze maatschappij het reële risico en de mogelijkheid van verstoring is

toegenomen. Technologische veranderingen spelen hierbij een rol. Internet en sociale media zijn instrumenteel in het uitvergroten van verschillen en bij haatzaaien. Ook zijn ze te gebruiken bij het voorbereiden van aanslagen. Bovendien is de technologische infrastructuur zelf vaak kwetsbaar voor en doelwit van aanslagen.

Ook is het de vraag of onze conflictbeheersingsmechanismen opgewassen zijn tegen de snelle sociale en politieke veranderingen. Omdat we minder risico's accepteren en ieder incident als radicalisering zien, eisen we meer van de overheid, die daardoor strenger moet optreden. Dit streven naar 100% veiligheid kan tot radicalisering leiden.

Een door de deskundigen toegevoegde relevante trend was het hoger opleidingsniveau van vrouwen. In Palestina bijvoorbeeld worden vrouwen in toenemende mate kostwinner waardoor de traditionele rol van de man vervalt. Dat leidt tot frustratie en spanningen in het gezin en vormt daarmee een bakermat voor radicalisering.

Een ander sociaal probleem is het jongeren- en jongensoverschot in een aantal landen. Sommige landen hebben meer dan 60% jongeren onder de 25 jaar die scholing of werk zoeken. Werkeloosheid onder jongeren leidt soms tot radicalisering en het zich aansluiten bij criminele benden. Maar ook het probleem om een vrouw te krijgen leidt tot sociale spanningen en vormt mogelijk een voedingsbodem voor radicalisering.

Tijdens het debat in de derde ronde werd lang stilgestaan bij de heropleving van de religie en de daarop mogelijk volgende radicalisering. Geconstateerd werd dat de kracht van religies wel vaker wordt onderschat. Religie geeft aanleiding tot andere rationaliteiten en voor anderen niet altijd te volgen concepten, zoals de apocalyps, het hiernamaals of het martelaarschap. Religie kan ook het 'wij-zij' besef vergroten en leiden tot demonisering van de ander. Sommige radicalen zoeken de strijd tegen het amorele van Europa of de VS. Deze radicale bedreiging kan zowel van binnen als van buiten komen. Gewezen werd op de radicale christenen in de VS. Helaas is er nauwelijks wetenschappelijke literatuur over de samenhang tussen individuele radicalisering en religie omdat op dit onderwerp een taboe rust.

Tot slot het populisme. Populisme heeft sterk te maken met onvrede over- en wantrouwen ten opzichte van de overheid. Er is sprake van een ongekanaliseerd 'woedereservoir'. Op zich is populisme een aspect van de democratie waar deze mee om moet kunnen gaan. Maar er zijn uitwassen die niet getolereerd kunnen worden. Te grote teleurstelling kan leiden tot radicalisering, zowel ter linker als ter rechter zijde. Hoewel van de overheid een krachtdadig optreden geëist wordt,

bijvoorbeeld tegen vandalen, kan dit tevens weerstand oproepen en soms juist tot radicalisering leiden.

Of de lichtpuntjes die op de radar van dit onderzoek zichtbaar zijn gemaakt iets anders zijn dan ruis, met andere woorden of enkele van *weak signals* daadwerkelijk duiden op effecten van brede maatschappelijke trends op radicalisering, daarvoor is aanvullend onderzoek nodig. En als dat onderzoek zou aantonen dat het in sommige gevallen om een robuuste veronderstelling gaat, dan is de volgende vraag wat kan worden ondernomen om de geassocieerde radicalisering te voorkomen. Nogmaals, vanuit dit onderzoek kunnen geen beleidsaanbevelingen worden gedaan. Maar in theorie kunnen we wel nagaan dat er maar een beperkt aantal opties is. Dat komt omdat de meeste trends een autonome ontwikkeling doormaken. Een trend als zodanig stoppen is daarom meestal geen optie. Dat brengt de noodzaak in beeld om bij aanvullend onderzoek ook ruimte te maken voor de vraag hoe een toenemende invloed van trends op radicalisering zichtbaar zou kunnen worden gemaakt en welke effecten van trends zich lenen voor beleidsmatige acties. Deze zouden generiek van aard kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld *technology assessment* dat in Nederland door het Rathenau Instituut wordt verricht, of specifiek, door middel van gespecialiseerde monitoring zoals bij 'Justitie over Morgen' (de Ruyter, 2008). Ook agendering van (internationaal) beleid van (samenwerkende) contra-terrorisme organisaties kan uit studies zoals de onderhavige voortkomen.

Deze verkenning heeft laten zien dat het mogelijk is om op een objectieve en transparante manier trends op te zoeken die radicalisering zouden kunnen beïnvloeden. De eerste resultaten maken een nadere afbakening van trends mogelijk. Daarbinnen kan nauwkeuriger en betrouwbaarder gezocht worden. De volgende stap is om de mogelijke mechanismen te analyseren. Deze verkenning biedt daarvoor te weinig houvast, al is het mogelijk om met enige creativiteit plausibele veronderstellingen te formuleren. Maar dat zouden veronderstellingen van de onderzoekers zijn, niet van de deelnemers aan het Delphi onderzoek.

7 Conclusies

In de startnotitie werd een groot aantal trends genoemd. Slechts een beperkt aantal daarvan werd door de meeste panelleden geassocieerd met radicalisering, mogelijk leidend tot terrorisme. Radicalisering en terrorisme lijken daarom betrekkelijk op zichzelf staande fenomenen, niet dominant gekoppeld aan brede maatschappelijke trends – met uitzondering van de ‘top drie’ in dit onderzoek.

Als belangrijkste trends werden door het panel uit de trendlijst van de startnotitie geselecteerd:

- **Kerk en Staat:** politisering van de Islam, jihadisme
- **Demografie:** bevolkingsexplosie, toenemend aantal jongeren, jongere werklozen, migratiestromen
- **Economie:** inkomensongelijkheid
- **Schaarse grondstoffen:** water, energie, voeding, delfstoffen
- **Bestuur:** disfunctionerende overheid en ontbreken van vertrouwen.
- **Cultuur:** *clash of civilizations*

Deze trends kwamen zowel in de startnotitie als in de Delphi rondes aan de orde. Er was niet altijd volledige consensus over inhoud en betekenis van deze trends voor radicalisme en terrorisme maar er bestond wel het gevoel dat deze onderwerpen de kern van het debat vormen.

Er moet nogmaals op gewezen worden dat in de discussie over radicalisering en terrorisme veelal wat eenzijdig de aandacht gelegd wordt op de politieke Islam en het Jihadisme. Dit is niet geheel terecht – er is ook een opkomende radicalisering in zowel politiek links als rechts en in single-issue bewegingen, zoals het dierenactivisme of de anti-abortus beweging.

Voorts moet onderkend worden dat het radicaliseringsproces meerdere stadia kent en lang niet altijd gaat radicalisering over in terrorisme. Zogenaamde triggermechanismen – bijvoorbeeld de gewelddadige dood van een familielid – kunnen tot de overgang naar terrorisme leiden.

De relatie tussen radicalisering en terrorisme is vaak onduidelijk. Er is nog geen sluitende theorie, meer onderzoek is gewenst.

Voor deze studie meest relevant zijn wellicht die gevallen waarin een enkeling mogelijke invloed ziet van een trend op radicalisering en terrorisme, terwijl de meeste deelnemers het belang van die invloed wegwimpelen.

Veel van zulke signalen zijn te brengen onder de noemer van snelle en ingrijpende verschuivingen die deelnemers de komende jaren zien in de algehele wereldorde, wat daarvoor ook de primaire aanleiding is. Dat kan zijn schaarste aan energie, water, grondstoffen en voeding, grote emigratie en

vluchtelingenstromen, ontregelende onbalans tussen de positie van mannen en vrouwen en etnische groepen, (ont)kerkeling, liberalisering en verre gaande aantastingen van het milieu en de ecologische balans, waardoor er op micro- en macroniveau spanningen ontstaan. Te denken valt aan Amerikaanse invloeden in het Midden-Oosten, bijvoorbeeld om olie, of Aziatische invloeden op het Afrikaanse continent, bijvoorbeeld om mineralen, of overstromingen van overbevolkte delta's. Wie of welke groep onder zulke omstandigheden als profiteur of aanstichter gezien wordt, kan verwachten dat radicale groepen tegen hem of de groep in verweer komen, zowel in het thuisland als in het buitenland. De verschuivende wereldorde brengt met zich mee, volgens sommigen, dat er meer onbetrouwbare overheden en meer disfunctionerende staten komen die een rol gaan spelen en waar radicalen in spe zich over kunnen opwinden, temeer daar ze het houvast met de cultuur en structuur van hun eigen eroderende samenleving verliezen. Dat biedt meer aangrijpingspunten voor radicalisering en voor terrorisme.

We kunnen dus net als bij consensus, ook een lijstje van sterke dissensus onderwerpen opstellen. Deze kan het *early warning* signaal bevatten voor radicalisering in de toekomst:

- **gender problematiek** : emancipatie van de vrouw kan tot frustratie van de man leiden
- **jongensoverschot**: niet kunnen trouwen/gezinstichten leidt tot excessief gedrag
- **klimaatverandering** : eco-emigratie en schaars water
- **opportunity infrastructure**: technocratie lokt radicaal gedrag uit
- **mensenrechten**: Oost-West verschillen leveren spanningen op

Technologie, ten slotte, is maar een heel klein 'bliepje' op de radar van onze verkenning. Het lijkt wel of veel deelnemers de kwestie hebben afgedaan als een semantisch vraagstuk, te banaal om in deze verkenning aandacht aan te schenken. Natuurlijk, alle technologie kan ten goede en ten kwade worden aangewend, zoals je met een mes zowel brood kan doorsnijden als iemands keel. Maar elektronische netwerken - die in toenemende mate doorslaggevend zijn voor het functioneren van onze maatschappij - kunnen vooral door radicaliserende jongeren worden gebruikt als middel én als doelwit, en vaak allebei tegelijk.

8 Literatuur

- Crenshaw, M. (2000) *The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century*. Political Psychology, Vol. 21, No. 2., pp. 405-420.
- Graaf, B. de (2008) *De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme*. Oratie, Universiteit Leiden.
- Gurr, T. (1968) *Psychological Factors in Civil Violence*. World Politics, Vol. 20, No. 2 (Jan., 1968), pp. 245-278
- Johnson, L. C. (2001) *The Future of Terrorism*. American Behavioral Scientist, Vol. 44, No. 6, 894-913
- Huntington, S. P. (1992-199) *The Clash of Civilizations*. Foreign Affairs 72(22)
- Meadows, D.H, D.L. Meadows, J. Randers en W.W. Behrens. (1972) *The limits to growth*, New York: Universe Books.
- Ruyter, P. de (2008). *Monitormechnismen Justitie over Morgen*. MinJUS/WODC
- Simonsen, C. E. and J. R. Spindlove (2000) *Terrorism today: The Past, the Players, the Future*. Prentice Hall Publishing, Upper Saddle River, NJ
- Taleb, N. (2007). *The Black Swan - The impact of the highly improbable*
- Ulfkotte, U (2009). *Vorsicht Bürgerkrieg!: Was lange gärt, wird endlich Wut*. Kopp Verlag, 2e druk

Bijlage 1: Inventarisaties radicalisering en brede maatschappelijke trends

Deze bijlage bevat vier paragrafen uit de startnotitie:

1. terrorisme en radicalisering – een inventarisatie
2. brede maatschappelijke trends - een inventarisatie
3. compilatie
4. literatuurlijst

De overige paragrafen zijn verwerkt in de inleidende hoofdstukken van dit rapport. De volledige startnotitie is op aanvraag beschikbaar.

1 Terrorisme en radicalisering – een inventarisatie

Terrorisme en terrorismebestrijding staan tegenwoordig hoog op de politieke agenda. Toch is het geen nieuw fenomeen. In de 19e eeuw was terrorisme ook een bekend verschijnsel, vooral in Rusland. Het waren toen de anarchisten die voor veel onrust en geweld zorgden. In de eerste helft van de 20ste eeuw waren het veelal antiekoloniale bewegingen die zich met terrorisme bezig hielden. In de tweede helft van de 20ste eeuw kwamen zowel links- als rechtsradicale bewegingen op, zowel in Europa als in Zuid-Amerika. Aan het einde van de 20ste eeuw was het vooral het religieus geïnspireerde radicalisme van de Islam dat democratieën bedreigt.

Terrorisme is een multi-causaal verschijnsel en niet tot een enkele oorzaak te herleiden. Terrorismen kan ook meerdere, verschillende doeleinden dienen en bijvoorbeeld tegen een buitenlandse macht of tegen de eigen overheid gericht zijn. Hieronder volgt een aantal opvattingen over oorzaken, motieven en doeleinden van terrorisme uit de literatuur. Het doel is om de mogelijke effecten van de verschillende brede maatschappelijke trends op de grote variëteit van oorzaken en motieven van terrorisme te kunnen ordenen. Doel is niet om een keuze te maken tussen theorieën over radicalisering.

1.1 Definitie van terrorisme

Er bestaan verschillende definities van terrorisme - zoals er ook verschillende vormen van terrorisme bestaan. Paragraaf 1.2 bood al de door de NCTb/ WODC gebruikte definitie van terrorisme: “het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel

maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politiek besluitvorming te beïnvloeden”.

Het US Department of State⁶ omschrijft terrorisme als: “premediated, politically motivated violence perpetrated against noncombatant targets by subnational groups or clandestine agents, usually intended to influence an audience.”

De AIVD hanteert in een rapport van beging 2001 een beperkte omschrijving en definieert terrorisme als: “het plegen van of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen”.

Het toebrengen van puur materiële schade valt dus in de oude definitie van de AIVD buiten de definitie van terrorisme.

Bij terrorisme gaat het dus om non-statelijke of sub-statelijke organisaties, die min of meer systematisch gewelddadige activiteiten uitvoeren om ingrijpende politieke veranderingen te bewerkstelligen.

Met een aanslag proberen terroristen aan te tonen dat de overheid niet in staat is zijn burgers te beschermen, dat de maatschappij kwetsbaar is. Een aanslag wordt soms ook als sanctie gezien omdat het betrokken land zich tegen de terroristische organisatie, de door hun aangehangen ideologie of hun thuisland hebben gekeerd. Zo was de aanslag op president Sadat van Egypte een straf voor zijn toenadering tot Israël hetgeen niet paste bij de ideologie van de aanslagplegers.

1.2 Oorzaken radicalisering c.q. terrorisme

Er is veel over de oorzaken van het terrorisme geschreven. Oorzaken worden daarbij gezien als omstandigheden die voorafgaan aan de motieven van individuen of groepen om te radicaliseren. Oorzaken verwijzen naar sociale, economische, politieke en religieuze situaties, terwijl motieven betrekking hebben op psychische aspecten – wat de betrokkene motiveert om te handelen zoals hij doet. Daarnaast wordt het begrip ‘motief’ ook wel gebruikt om een te realiseren doel of beoogt effect aan te duiden. In de literatuur worden de begrippen oorzaken en motieven nogal eens door elkaar gebruikt.

Er is in de discussie over de oorzaken van radicalisering of terrorisme sprake van een voortschrijdend inzicht, maar ook van tegenstrijdige opvattingen. Bijvoorbeeld: “terrorisme is een gevolg van armoede en/of overbevolking”, versus “terrorisme wordt ideologisch en religieus gestuwd”. Brynjar (2005) noemt een groot aantal structurele internationale en nationale oorzaken van terrorisme, waaronder:

- de unipolariteit of hypermacht van de VS welke verzet oproept;

⁶ Website State Department USA.

- het toenemend aantal 'failed states';
- de afhankelijkheid van olie uit het Midden-Oosten en de daarbij horende steun aan despotische regimes;
- het groeiende aantal multinationale ondernemingen;
- wereldwijde misdaad syndicaten;
- stijgend aantal (veelal werkloze) jongeren en groeiende urbanisatie;
- toenemende migratie (asielzoekers, werkzoekers, illegalen);
- hogere opleidingsgraad en groeiend zelfbewustzijn.

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten ziet radicalisme als een voorportaal van terrorisme en als een geesteshouding: "Radicalisme is de bereidheid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en in daden om te zetten" (VNG, 2006). Met deze inkleuring vraagt de VNG aandacht voor de motivationele kant van het radicaliseringsvraagstuk, een aspect dat in de volgende paragraaf aan de orde komt.

1.3 Motieven

In de afgelopen eeuw hadden terroristen veelal anarchistische of politieke motieven. Bij het laatste valt te denken aan nationalistische bewegingen, afscheidings – of juist aansluitingsbewegingen en links of rechts geïnspireerde radicalen. Gedurende de koude oorlog werden veel van deze bewegingen door een van beide grootmachten gesteund. Met het beëindigen van de koude oorlog zijn sommige van de terroristische bewegingen van hun financieringsbron beroofd, wat er toe geleid heeft dat ze naar nieuwe bronnen hebben moeten zoeken zoals drugshandel, ontvoeringen en andere criminele activiteiten. Het opkomen van meer religieus geïnspireerde terroristische organisaties, zoals de radicaal politieke Islam, heeft het beeld van terrorisme aanmerkelijk veranderd. Het werd meer mondiaal van aard met een wereldwijde financiering (zowel door private personen als door stichtingen en Staten) en een transnationaal rekruteringsgebied. De vermenging van religie en politiek doet soms de vraag rijzen of de politieke doeleinden een gevolg zijn van de religieuze ideologie, dan wel of de religie gebruikt wordt om politieke doeleinden te verwezenlijken. Zo gebruikte Saddam Hussein zijn moslimstrijders zijn om medestanders te krijgen in zijn strijd tegen de VS, hoewel hij oorspronkelijk nauwelijks religieus actief was.

1.4 Waarom wordt iemand terrorist?

Een belangrijke vraag is waarom iemand een terrorist wordt. In de brief over terrorisme van het Ministerie van Justitie aan de Tweede Kamer (2005) wordt gesteld dat radicalisering eerst en vooral een individueel proces is: "Radicalisering kan wellicht het beste gezien worden als het zich aanmeten van een (nieuwe) identiteit of zelfbeeld".

Terrorisme kan door zelfstandig opererende individuen worden gedaan of door georganiseerde groepen. De groep is vaak belangrijk omdat het identiteitsondersteunend kan zijn, het 'wij-gevoel' versterkt. "Nieuwe rekruten zijn veelal geïsoleerde en vervreemde jonge mensen die er bij willen horen, niet alleen omdat ze zich identificeren met de zaak en de groepsleider als idool zien, maar ook omdat ze tot een groep willen horen uit een gevoel van eigenwaarde en kameraadschap" (Hudson, 1990).

Terrorisme is het eindpunt van een radicaliseringsproces. Dit proces is vaak een exponent van het zoeken naar zekerheid en identiteit in een sterk veranderende omgeving waar vertrouwde normen en waarden ter discussie staan, traditionele familierelaties opengebroken worden en het zelfbeeld van de cultuur in het globaliseringsproces en de botsing der beschavingen (Huntington, 1996) gefrustreerd wordt. De vlucht in de religie is mede een uiting van de bij velen gevoelde behoefte aan zingeving en de behoefte een als zinloos ervaren wereld te overstijgen (transcenderen). Bij religieuze fundamentalisten kan een gevoel van morele superioriteit gepaard aan een selectieve waarneming tot minachting en weerzin tegenover de ander leiden en de agressiviteit verhogen. Religieus geïnspireerd moralisme kan leiden tot radicalisering en terrorisme als morele plicht.

Religie kan op meerdere gronden bijdragen aan terrorisme:

- religie kent absolute waarheid;
- de gelovigen zijn uitverkoren door het opperwezen;
- religie staat boven het civiel recht;
- martelaarschap is een beloning.

De politieke islam ziet het westen als vijand en schrijft als het ware radicalisme voor, zo stellen van der Pligt en Koomen (2009). Ook speelt soms een rol dat religieuze instituten in toenemende mate voorzien in de materiële en sociale behoeften die de seculiere staat niet heeft kunnen lenigen (Neiman, 2008). Neiman ziet het moslimterrorisme vooral als het gevolg van een gekwetste waardigheid, hetgeen in een cultuur waar eer, respect en autoriteit een belangrijke karakteristiek is, zwaar telt (Zie hierover ook J. van der Pligt en W. Koomen: "Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme" (2009)). Anderen (bijvoorbeeld Van den Bos, 2009) stellen dat waargenomen onrechtvaardigheid, naast een gevoel van onzekerheid en het gevoel bedreigd te worden, een cruciale rol speelt in het proces dat bijvoorbeeld voor jongeren aanleiding kan zijn om te radicaliseren. Het gevoel van disrespect, discriminatie en onrechtvaardigheid, met name het

achtergesteld worden van de groep waartoe men behoort (groepsdeprivatie), speelt vooral bij jongeren met een lager opleidingsniveau. Hoewel onzekerheid vrijwel zeker een rol speelt in het radicaliseringsproces, wordt dit toch minder vaak door de jongeren zelf genoemd. Vermoedelijk speelt hier dat erkennen dat men persoonlijk onzeker is voor zwak wordt gezien – onzekerheid is voor ‘watjes’. Het gevoel dat de groep bedreigd wordt – door anderen of door overheidsbeleid – is gemakkelijker te uiten.

Volgens Wilkinson (1977) zijn de oorzaken voor terrorisme veelal sociaal-economische factoren die ook gelden als oorzaken van revolutie en politiek geweld:

- ethische, religieuze en ideologische conflicten
- armoede
- moderniseringsspanningen
- politieke ongelijkheid
- gebrek aan vreedzame communicatie kanalen
- gewelddadige tradities
- het bestaan van een revolutionaire groep
- een zwakke overheid
- erosie van vertrouwen in het regime
- grote verschillen tussen de overheid en leidinggevende groepen

Genoemde externe factoren zullen niet rechtstreeks tot terroristisch gedrag leiden. Individuele predisposities bepalen hoe het individu op deze factoren reageert en dus wat het effect ervan is. Maar de predispositie zelf heeft natuurlijk ook vaak een sociale achtergrond. Er is sprake van ‘nature’ en ‘nurture’ bij gedragskeuzes.

Van der Pligt en Koomen (2009) koppelen deze sociale contextfactoren met individuele factoren en leggen zo een relatie tussen externe oorzaken en individuele motieven. De gevoelde onrechtvaardigheid, bijvoorbeeld als gevolg van discriminatie of getoonde minachting door de dominante groep, leidt tot woede en haatgevoelens die in een groepsproces nog versterkt worden (zie onderstaande paragraaf over groepsdynamica). Een katalyserende gebeurtenis of ‘triggermechanisme’, bijvoorbeeld de Deense cartoons of de mishandeling of dood van een familielid, kan er dan toe leiden dat het radicaliseringsproces uitmondt in een terroristische daad.

Ten onrechte bestaat nog wel eens het beeld dat terroristen arme en/of laagopgeleide mensen zijn. Het tegendeel is waar. In veel gevallen hebben terroristen een meer dan gemiddeld opleidingsniveau en zijn ze afkomstig uit de welvarende middenklasse. Moderne terroristenorganisaties zijn professioneel georganiseerd, als een private onderneming, en rekruteren professionals

(explosievendeskundigen, ict-ers, financieel experts, biologen, etc.) die gedisciplineerd, betrouwbaar en stressbestendig zijn. Afhankelijk van de plaats en het land van de terroristische aanslag kan evenwel gebruik gemaakt worden van kinderen of arme, ongeschoolde mensen, bijvoorbeeld bij (zelfmoord)aanslagen in steden in Irak of Egypte. Arme terroristen zijn een soort van huurlingen – na hun dood krijgt hun familie een uitkering en zichzelf een plaatsje in de hemel. Een praktijk die in Palestina onder andere voorkomt. Een ander misverstand is dat terroristen altijd mannen zijn. In de Rode Brigade, in de Baader Meinhof groep en ook bij de Tamil Tijgers spelen vrouwen een belangrijke rol. Dit neemt niet weg dat het merendeel van de terroristen wel mannen zijn –macho-gedrag, testosteron en het kicken op actie spelen hierbij een rol.

1.5 Groepsdynamica

Afgezien van de logistieke steun die door een groep wordt verleend – denk aan het verschaffen van wapens, van valse papieren, van geld – leidt de groep ook tot een beter articuleren en focuseren van de nagestreefde doelen – er is sprake van groupthink en indoctrinatie en het scheppen van een nieuw wereldbeeld. Binnen groepen zien we veelal normversterkende processen – de groep is vaak extremer en radicaler dan de enkeling. Volgens het ‘risky shift’ fenomeen nemen groepen extremere en meer risicovolle beslissingen dan individuen. De groep versterkt het gevoel van onkwetsbaarheid en superioriteit en creëert een eendimensionale fantasiewereld waarin de terrorist het goede vertegenwoordigt dat strijdt tegen de kwade en immorele buitenwereld. Potentiële slachtoffers in de buitenwereld worden daarbij gedemoniseerd en gedehumaniseerd. De terrorist ziet zichzelf meestal niet als terrorist, maar als soldaat, bevrijder, martelaar. En in dit ideaalbeeld wordt hij ondersteund door de groep. De groep is ook instrumenteel in het moreel rechtvaardigen van een terroristische daad en eventueel het delen van de verantwoordelijkheid. De groep kan concreet bestaan, maar ook virtueel zijn met slechts een samenbindend ideaal. Internet biedt hier alle mogelijkheid toe.

Het radicaliseringsproces is veelal een glijdend proces. Iemand kan met de ideële doelstellingen van de terroristische groep sympathiseren en deze zelfs steunen, bijvoorbeeld financieel, maar afstand nemen van de gehanteerde middelen, bijvoorbeeld aanslagen. Vervolgens wil de sympathisant misschien hand- en spandiensten in het voortraject verlenen. Of zelfs indirect medeverantwoordelijkheid dragen. De volgende stap kan dan het zelf plegen van de terroristische daad zijn. Groepsdruk, groepsolidariteit, groepsdynamische processen en charismatisch leiderschap spelen in dit radicaliseringsproces een rol. Het inbouwen van points of no return, bijvoorbeeld door de rekrut eenmaal aan een terroristische daad te laten deelnemen, is een belangrijke strategie in het opbouwen van de organisatie. Een harde confrontatie met de tegenpartij (overheid of politie) of een als onrechtvaardig ervaren behandeling kan soms de tot dan toe passieve sympathisant

weerhouden een volgende stap te zetten in het radicaliseringsproces, maar het kan ook juist leiden tot een zich nauwer aansluiten bij de groep. De AIVD waarschuwt in haar rapport (2001) dan ook voor het gevaar dat niet-proportionele justitiële en politiële maatregelen in ernstige mate radicaliserend kunnen werken. Ook is voor de gedemoniseerde terroristische activist een terugkeer naar de normale maatschappij vaak vrijwel onmogelijk.

Een charismatisch leider speelt vaak een centrale, samenbindende en richtinggevende rol in het groepsdynamische proces. De groep versterkt zichzelf door zich te isoleren en door uittreding niet toe te staan. Het wegvallen van de leider biedt een *window of opportunity* voor het ontwikkelen van nieuwe ideeën en strategieën waaronder het opheffen van de groep.

1.6 Rol van de media

De rol van de media kan bij terrorisme moeilijk overschat worden. Zoals in de brief van het Ministerie van Justitie aan de Tweede Kamer (2005) gesteld wordt, zijn de gevolgen van de bereidheid geweld te gebruiken niet alleen gelegen in de directe dreiging die er vanuit gaat, maar ook in de effecten die deze dreiging oproept. Het werkt ontwrichtend op de democratische rechtsorde. Het in brand steken van moskeeën na de moord op Theo van Gogh heeft het 'wij-zij'-gevoel versterkt. Mensen identificeren zich vaak met de slachtoffers uit de eigen groep hetgeen hun wraak c.q. terroristische daad rechtvaardigt –het tonen van beelden draagt bij aan de recruterende en radicaliserende werking. Overmatige aandacht in de media versterkt het proces van radicalisering.

Daarnaast hebben terroristen de media nodig om hun daad wereldkundig te maken en de door hen gewenste angst uit te zaaien. Ook zijn de media, en internet in het bijzonder, nodig voor het onderhouden van het wereldwijde netwerk, het vergroten van het 'wij-gevoel', het verspreiden van de ideologie en het werven van nieuwe rekruten. Tenslotte hebben de media een voorbeeldwerking door het etaleren van de verschillende terroristische mogelijkheden en wordt terroristisch gedrag internationaal geïmiteerd. Sommige rijpe geesten kunnen hierdoor op een idee worden gebracht.

Naast de nieuwe media spelen ook het wereldomspannende massa-transport en emigratiestromen en het ontstaan van diaspora's een rol in het ontstaan van wereldwijde netwerken. De diaspora bieden morele en financiële steun.

1.7 Terrorismen en massavernietigingswapens

Het was aanvankelijk de vraag of terroristen massavernietigingswapens (Weapons of Mass Destruction: WMD) zouden gebruiken. Terroristen willen wel veel aandacht, maar hebben ook vaak een normatief ideaal waarbij zekere grenzen niet overschreden mogen worden op gevaar af van het

verliezen van maatschappelijk draagvlak. Aan de andere kant wordt WMD wel gelegitimeerd om de asymmetrische machtsverhouding te herstellen. WMD worden wel de *poor mans weapons* genoemd. Wel zijn er nog tal van technische problemen bij het gebruik maken van WMD, hoewel de beschikbaarheid van informatie op Internet en de rekrutering van hoogopgeleide technici dit argument verzwakt. Het gebruik van WMD mag volgens sommige waarnemers wellicht niet zo waarschijnlijk zijn, het gebruik ervan is een *high risk event*.

Recentelijk heeft de mening postgevat dat het gebruik van WMD niet uitgesloten moet worden – zie het voorbeeld van Aum Shinrikyo in Tokio. Hier speelde het wisselende millennium en de daarbij behorende idee van de apocalyps een rol.

Een groot risico is het beschikbaar komen van WMD door de ontmanteling van de Sovjet-Unie en de proliferatie van de WMD over instabiele staten en regio's. Werkeloze militairen, ontevreden en onderbetaalde researchers kunnen in de verleiding komen hun producten of kennis op de 'vrije markt' aan te bieden. Ook puur criminele organisaties zijn geïnteresseerd in de WMD markt.

1.8 De terrorist als buurman

Er is wel geprobeerd een psychologisch profiel te geven van de individuen die bereid zijn tot het gebruik van WMD of geweld in het algemeen. Berkowitz (1972) onderscheid zes psychologische types:

- paranoïde
- paranoïde-schizofreen
- borderliners
- schizofreen
- passief-agressieve persoonlijkheid
- sociopaten

– mensen dus met een abnormaal gedragspatroon. Meer recent onderzoek benadrukt echter dat de terroristen doorgaands juist als normale mensen te beschouwen zijn en zich niet onderscheiden van de gemiddelde burger – en daarmee moeilijk te traceren zijn. Bij het rekruteren van nieuwe leden worden - we stelden dat reeds hiervoor - probleemgevallen juist buitengesloten.

In het algemeen kunnen we zeggen dat er geen eensluidend psychologisch of sociaal profiel bij de terrorist past. Er zijn evenwichtige en maatschappelijk geslaagde terroristen, maar ook onevenwichtige, maatschappelijk gemarginaliseerde terroristen. Kortom, je buurman kan een terrorist zijn.

In een studie van Oots en Wiegele uit 1985 (in Hudson, 1999) wordt de potentiële terrorist gekarakteriseerd als een gefrustreerd individu, die meerdere malen de 'vecht-en-vlucht' ervaring heeft meegemaakt en dan zijn ontlading zoekt in een agressieve daad en daarmee tevens een doel bereikt dat tot nu toe onmogelijk voor hem was en hem frustreerde. Deze frustratie-agressie hypothese wordt veelvuldig in de literatuur genoemd als oorzaak voor geweld. De frustratie komt veelal voort uit een relatieve deprivatie en een groter wordende kloof tussen stijgende verwachtingen en gerealiseerde behoeftebevrediging. Een voorbeeld kan zijn de afgestudeerde allochtoon die na het behalen van zijn diploma geen baan kan krijgen, althans niet op het nivo dat bij zijn opleiding past. Aangetekend moet hier wel worden dat frustratie niet de enige oorzaak voor agressie is en dat andere sociaalpsychologische factoren en faciliterende organisaties, structuren en ideologieën ook een rol spelen. Het bestaan van een terroristische organisatie kan potentiële agressoren en terroristen activeren en een mogelijkheid bieden om aan hun dadendrang uiting te geven.

Arrogantie, narcisme, gebrek aan zelfkennis, en slecht kunnen omgaan met tegenslagen of veranderingen in de leefomgeving kunnen ook leiden tot defaitisme en een gevoel van razernij – die men dan probeert te richten op de 'ander', de 'oorzaak' van zijn ongeluk. De terrorist leeft in een dichotomie, een wereld die bestaat uit 'wij' en 'zij', uit 'goed' en 'kwaad'. Vervreemding en zich miskend voelen worden vaak als reden voor het overgaan tot het plegen van een terroristische daad genoemd. Dit kan een rol spelen, maar is toch geen onvermijdelijke oorzaak. De meeste mensen die vervreemd zijn of zich miskend voelen, zijn immers geen terrorist.

1.9 Het radicaliseringsproces

In een voor deze startnotitie belangrijke studie van Slootman en Tillie (2006) wordt nader ingegaan op de vraag wat radicalisering is en welke factoren bepalen of iemand ontvankelijk is voor radicaliseringsprocessen. Het onderzoek is gebaseerd op gegevens uit Amsterdam en richt zich op de situatie en beleving van moslims in Amsterdam.

Er zijn volgens Slootman en Tillie twee centrale aangrijpingspunten voor radicalisering, namelijk een zeer orthodoxe geloofsvulling (de religieuze dimensie) en het idee dat er door de politiek en in de maatschappij onrechtvaardig wordt omgegaan met moslims en dat de islam daardoor bedreigd wordt (de politieke dimensie). Moslims die de politieke en religieuze dimensie combineren hebben een verhoogde kans te radicaliseren. Radicaliserende jongeren staan vaak afwijzend tegenover de (lokale) politiek, huldigen vaak een dichotoom wereldbeeld ('wij' tegenover 'zij') en geloven daarnaast in een realiseerbare ideale samenleving (een utopisch wereldbeeld).

Slootman en Tillie noemen een aantal redenen waarom jongeren zich bij een radicaliserende of terroristische groep zouden aansluiten, welke nauw overeenkomen met de hierboven genoemde redenen. Er is een religieuze dimensie die gerelateerd is aan een behoefte tot zingeving. Vervolgens is er een politieke dimensie waar gereageerd wordt op ervaren onrecht in de samenleving. En dan is er nog de sociale dimensie die aansluit op de behoefte ergens bij te horen, geaccepteerd en gewaardeerd te worden. Daarnaast spelen toevallige omstandigheden of gebeurtenissen en individuele persoonskenmerken een rol.

De VNG (2006) onderscheidt in het radicaliseringsproces bij jongeren een zestal kenmerken:

- het afstand nemen van oude sociale verbanden (bijvoorbeeld ouders en schoolvrienden)
- devotie, of de verheerlijking van een leider of gedachtegoed
- het creëren van een vijandbeeld
- absolutistisch gedrag en het wegvallen van het onderscheid tussen publieke en private zaak
- het gebruik van uiterlijke kenmerken
- het opbouwen van onderlinge loyaliteit (“radicalisering is een sociaal proces, niemand radicaliseert alleen”)

Psycholoog Shaw (1986) biedt (in Hudson, 1999) weer een ander argument voor wat hij noemt het Personal Pathway Model, dat de achtereenvolgende stappen beschrijft die terroristen in spe nemen.

Die stappen zijn:

- vroegtijdige socialisatie
- het oplopen van narcistisch letsel
- gebeurtenissen die tot escalatie leiden, met name confrontatie met de politie
- persoonlijke banden met terroristen.

Of en hoe deze stappen achtereenvolgens of gelijktijdig worden doorlopen is wellicht minder belangrijk dan de constatering dat individuele processen en groepsprocessen hand in hand moeten gaan om tot radicalisme te leiden.

De conclusie is dat radicaliseringsprocessen complex zijn. Er is niet één proces, er is niet één soort radicaal en de genoemde factoren hebben geen eenduidig en noodzakelijk gevolg. Er zijn dan ook uiteenlopende opvattingen over en definities van radicalisering. De AIVD definieert radicalisme als: “het (actief) nastreven en/of ondersteunen van diep ingrijpende veranderingen in de samenleving, die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde (doel), eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes (middel), die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect). In het verlengde hiervan is radicalisering te duiden als de (groeïende) bereidheid zelf dergelijke veranderingen (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven en/of te ondersteunen, dan wel anderen daartoe aan te zetten”.

Het radicaliseringsproces betekent een toenemend verlies van legitimiteit van de democratische samenleving. Extremisme gaat uit van de universaliteit van de eigen opvatting, staat hierover geen discussie toe en staat daarmee haaks op de democratische uitgangspunten. Het wereldbeeld van de extremist mag eventueel (volgens de extremist) met geweld aan de bevolking worden opgelegd. Het religieus fundamentalisme staat op gespannen voet met de democratie in zoverre het er vanuit gaat dat de wetten door God gegeven zijn en niet het product kunnen zijn van menselijke keuzes en besluitvorming.

Een belangrijk aspect van het radicalisme is dat er vanuit gegaan wordt dat de gelovige een actieve rol te spelen heeft bij het verwezenlijken van een betere, op religie gebaseerde samenleving – het is een plicht die alle middelen heiligt, inclusief geweld. Bij de toepassing van geweld speelt het eigen superioriteitsgevoel en de minachting (demonisering) van de ander een rol. ‘Onschuldige’ burgers zijn er in een democratie niet, omdat zij immers de regering gekozen hebben die het gewraakte beleid voert – dit is een bekende redenatie van Bin Laden.

Het radicaliseringsproces is veelal een geleidelijk proces waarin drie stadia te onderscheiden vallen (Slootman en Tillie, 2006):

- het ontstaan van een vertrouwenscrisis tussen de groep en de overheid ten aanzien van een specifiek beleid/probleem
- het ontstaan van een legitimiteitsconflict waarbij het systeem zelf ter discussie komt te staan
- de legitimiteitscrisis waarin er naast kritiek op het systeem ook kritiek is t.a.v. de beleidspersonen en de burgers in het algemeen die ontmenselijkt worden. In dit laatste stadium zien we ook een isolering/afzondering van de groep die een eigen ‘realiteit’ opbouwt

De VNG ziet een ontwikkeling van militant, via activistisch en gewelddadig activistisch naar terroristisch. Daarbij blijven de militanten over het algemeen binnen de wet. De activisten kiezen voor de daad, anders dan het woord. De daden zijn in beginsel onschadelijk, maar wel de openbare orde verstorend. De gewelddadige activisten richten schade aan. De terroristen richten gewelddadig ernstige schade aan, aan materiële zaken of aan personen (VNG, 2006).

Het is goed hier op te merken dat uit het onderzoek van Slootman en Tillie (2006) naar voren komt dat het met de radicalisering van de moslims in Amsterdam wel meevalt. Het aantal personen dat aangeeft niet-democratische methoden te willen hanteren, of schade te willen toebrengen en geweld toe te staan, is verwaarloosbaar klein. En dat zijn nog slechts intenties. Ook in het onderzoek van Van den Bos e.a. (2009) wordt geconcludeerd dat zowel moslimjongeren als autochtone rechtse jongeren vrijwel allemaal expliciet terrorisme afkeuren. Wel heeft men begrip voor het proces dat

iemand tot terrorisme brengt. Moslimjongeren zoeken de oorzaken hierbij vooral binnen de eigen groep (bijvoorbeeld onwetendheid of onvoldoende kennis van de Islam), maar soms ook in de onderdrukking door het 'Westen'. Rechtsextreme jongeren zoeken de oorzaak buiten de groep en wijzen op vervelende ervaringen met 'buitenlanders'. In het algemeen geldt – aldus van den Bos – dat de bereidheid geweld te gebruiken toeneemt wanneer ze de overheid als minder rechtvaardig, minder legitiem beschouwen en het superioriteitsgevoel tegenover andere groter is.

Uit het bovenstaande moge blijken dat het radicaliseringsproces complex is en meerder dimensies heeft. Het tegengaan van radicalisering kent omgekeerd verschillende aangrijpingspunten – zowel voor de overheid als voor de maatschappelijke groeperingen. (Er is sprake van een gemeenschappelijk probleem en een gedeelde verantwoordelijkheid).

Slootman en Tillie geven een aantal aanbevelingen om radicalisering tegen te gaan. Ze zijn gegroepeerd rondom de hierboven genoemde dimensies: de sociale, de politieke en de religieuze dimensie. De aanbevelingen in het kort:

- vergroting van maatschappelijk vertrouwen:
 - bestrijd dichotome wereldbeelden
 - ga negatieve bejegening van de Islam tegen
 - pak daadwerkelijke discriminatie aan
 - bestrijd sociaal isolement
- vergroting van politiek vertrouwen:
 - vergroting politiek zelfvertrouwen (je kunt zelf het verschil uitmaken)
 - versterk het maatschappelijk middenveld
- vergroting van religieuze weerbaarheid:
 - zorg dat de diversiteit van de Islam meer zichtbaar wordt
 - ga meer ontspannen om met orthodoxe geloofsinvulling

1.10 Over de organisatie

De politiek filosoof John Gray (2003) plaatst de discussie over Al Qaida en het fundamentalisme binnen de discussie over het Verlichtingsdenken en het modernisme. Het verlichtingsdenken wordt gedragen door een optimistisch wereldbeeld, het idee van de maakbare wereld en de vooruitgang waarbij een belangrijke rol wordt toebedeeld aan de wetenschap. Anders dan andere denkers meent Gray dat het fundamentalisme geen terugval (naar de Middeleeuwen) is, maar een eigen uiting van het modernisme is. Dit zou gelden voor bepaalde aspecten van de modernisering. Zo valt de stelling te onderschrijven dat het terrorisme garen spint bij het uiteenvallen van sommige Staten (gemankeerde of *failed states*). Ook heeft het terrorisme banden met de moderne mondiale

criminele economie en maakt het gebruik van mondiale transportsector en het internationale betalingssysteem. De stelling dat het fundamentalisme een uiting is van het modernisme lijkt voor kritiek vatbaar. In zijn organisatievorm – een samenhang tussen visie- missie- strategie- tactiek, een combinatie van centralisatie en decentralisatie, een balans tussen verticale en horizontale aansturing – is het islamitisch fundamentalisme zeker modern.

Als organisatie vertoont Al Qaida de kenmerken van een platte netwerkorganisatie met 'cellen', even *footlose* als een mondiale multinational. In een dergelijke netwerkorganisatie is de visie en missie het samenbindende element en wordt de strategie ten dele en de tactiek grotendeels decentraal ontwikkeld. Dit heeft ook tot mogelijk gevolg dat lokale terroristische organisaties zullen claimen tot de organisatie van Al Qaida te behoren, zonder dat er daadwerkelijk sprake is van een bevels- of aansturingsrelatie.

Waar Al Qaida als uitvoeringsorganisatie modern mag zijn, in zijn wereldbeeld en ideologie is het dat toch niet –volgens onze westerse opvattingen. Het fundamentalisme keert zich tegen het individualisme, de democratie, de scheiding van Staat en kerk en het westerse hedonisme. In zoverre de VS als het prototype van deze westerse waarden gezien wordt, is het de Satan gelijk en daarmee het belangrijkste doelwit van Al Qaida. Dat de VS nauwe banden onderhoudt met het bewind in Saudi Arabië maakt het alleen maar nog erger. Waar in een globaliserende wereld de belangen van de VS over de hele wereld verspreid zijn, zullen potentiële doelwitten van aanslagen ook buiten het grondgebied van de VS liggen. Zelfs het onderschrijven van de ideologie van de VS kan een land tot potentieel doelwit maken.

Het boek van de Amerikaanse schrijver Fukuyama 'The end of history' (1992) waarin het Amerikaanse marktmodel en democratie als ideaal en eindbestemming beschreven wordt, wordt in de ogen van de fundamentalisten als blasfemisch, arrogant en imperialistisch van de hand gewezen.

1.11 Samenvatting

Is er een vigerend model van radicalisering en het ontstaan van terrorisme? Het antwoord op deze vraag moet ontkennend zijn. Er zijn veel theorieën. Auteurs herhalen elkaar soms, waardoor een model geaccepteerd lijkt. Maar de empirie ontbreekt om de theorieën te toetsen – terroristen opereren niet bepaald in de openbaarheid. Wat beklijft is het besef dat er een radicaliseringsproces is en dat dit proces complex is en er tal van factoren een rol spelen. In dit rapport worden verschillende aspecten en benaderingen van het radicaliseringsproces weergegeven. Daarbij hebben we geconcludeerd dat naast algemene oorzaken van sociaal, economisch of politieke aard,

persoonsgebonden eigenschappen en individuele motieven van even groot (zo niet groter) belang zijn. In paragraaf 5.2 hebben we een aantal oorzaken de revue laten passeren, in paragraaf 5.3 hebben we een aantal motieven benoemd. Hoewel motieven individueel van aard zijn speelt de groep hier toch ook een rol. Immers zo werd geconstateerd, het behoren bij een groep is een belangrijk motief in het radicaliseringsproces. En daarmee doen tal van groepsdynamische processen hun intrede in het radicaliseringsproces en wordt de weg gebaad voor de overgang van radicalisme naar terrorisme. Het radicaliseringsproces en de overgang naar terrorisme is veelal een geleidelijk proces waarbij het soms moeilijk is te bepalen waar de grens van de legaliteit wordt overschreden en waar of wanneer moet worden ingegrepen. Deze beslissing wordt verder bemoeilijkt door het bij herhaling in de literatuur vermelde feit dat een terrorist vaak een ‘gewone’ burger is, of zoals we stelden ‘het kan Uw buurman zijn’. In een volgende paragraaf gaan we in op de rol van de media en constateren dat die van groot belang is voor ons onderwerp. Zowel in de propaganda, de rekrutering, de bedreiging, de informatieoverdracht van kennis en ervaringen spelen de media een grote rol.

Aparte aandacht is gegeven aan massavernietigingswapens die als het zwaard van Damocles boven de problematiek hangt. Al menen sommige commentatoren dat het wel niet zo’n vaart zal lopen, het vermoeden bestaat toch dat hier de wens de vader van de gedachte is en mocht de waarschijnlijkheid al laag zijn, het risico is in ieder geval erg groot.

Tot slot hebben we nog aandacht gevraagd voor de organisatievorm van organisaties als Al Qaida: professioneel, modern, netwerkstructuur, mondiaal. Geen eendagsvlieg, maar een lerende, zich aanpassende organisatie. Een organisatie die in werkwijze en doelstelling zal reageren op de gewijzigde omstandigheden of macro trends zoals die in het volgende deel van dit rapport geïnterpreteerd zijn.

2 Brede maatschappelijke trends – een inventarisatie

Onderstaand wordt een aantal toekomstgerichte trends geïnterpreteerd en geordend. Voorafgaand is een korte toelichting op het gebruik en de gebruikswaarde van trends op zijn plaats. Trends vormen binnen het arsenaal van toekomstverkenningen een veel gebruikte methode. In ons dagelijks leven wordt vaak van trends uitgegaan in die zin dat we een zekere continuïteit en regelmaat in het verloop van de dagelijkse gebeurtenissen veronderstellen. Ook mogen we er doorgaans vanuit gaan dat de mensen of landen rationeel handelen, maar er zijn natuurlijk altijd uitzonderingen en ook onbedoelde en onvoorziene gevolgen. Of om in bankwereldstermen te spreken “behaalde resultaten in het verleden zijn geen garantie voor de toekomst”.

Nassim Nicholas Taleb heeft recentelijk in zijn bestseller ‘The Black Swan - The impact of the highly improbable’ (2007) gewezen op het belang van het onverwachte en door (bijna) niemand voorziene.

Het bestaan van Zwarte Zwanen betekent echter niet dat trendanalyse niet relevant is, wel dat we enige reserve in acht moeten nemen en oog moeten hebben voor de *weak signals* die op mogelijke trendbreuken kunnen wijzen.

Trendanalyse is gebaseerd op empirisch onderzoek van het verloop van een bepaald fenomeen in de loop der tijd. Methoden zijn onder andere het voortschrijdend gemiddelde, lineaire regressie, curve fitting. Deze trendanalyse is vaak uitsluitend gebaseerd op kwantitatieve, statistische gegevens, zonder begrip of inzicht in de achterliggende drijvende krachten. Dit kan wanneer de trend voor langere tijd in de toekomst wordt doorgetrokken tot irreële voorspellingen leiden en terughoudendheid is dus op zijn plaats. Kwalitatieve trends worden veelal met argumenten en causale relaties of beredeneerde samenhangen onderbouwd. Dit vraagt dus inzicht in de context van het te beschrijven fenomeen. Vaak zijn deze trends echter vooral *educated guesses*, intuïtieve inzichten van experts zonder expliciete onderbouwing.

De trendanalyse in dit rapport bestaat uit een inventarisatie en eerste selectie van een aantal trends uit verschillende gezaghebbende bronnen. Door de bronnen uit verschillende landen en organisaties te kiezen wordt het risico van *groupthink* voorkomen, maar wordt tegelijkertijd de mogelijkheid van het genereren van *wisdom of the crowd* open gelaten. De diverse trends worden niet ter discussie gesteld, maar als plausibele hypothetische stellingen aangenomen. Stellingen die min of meer convergeren zullen onder één noemer gebracht worden, d.w.z. tot een gemiddelde herleid worden. Wanneer uit de verschillende rapporten totaal verschillende stellingen geponeerd worden en beiden plausibel en relevant voor het onderzoek zijn, worden beide opties vermeld. Achter iedere trend wordt een bronverwijzing vermeld. Teneinde de grote hoeveelheid trends enigszins te ordenen worden ze ondergebracht in een vijftal domeinen, te weten:

- Demografie, ecologie, grondstoffen
- Politiek/institutioneel
- Sociaal- economische
- Wetenschap en techniek
- Cultuur, normen en waarden

Deze indeling, de zogenaamde *penta-pool*, heeft slechts een ordenende waarde en geen verdere heuristische betekenis. Interessant is om hier te vermelden dat Brynjar Lia van het Norwegian Defense Research Establishment in zijn doorwrochte boek 'Globalisation and the Future of Terrorism. Patterns and Prediction' (2005, Routledge) tot een indeling van trends komt die grote overeenkomst vertoont met onze *penta-pool*. Hij maakt een indeling in:

- globalization and armed conflicts

- International relations
- the global market economy
- demographic factors
- ideological shifts
- technological innovations

Bij de voorselectie tussen de diverse trends welke hier plaats vindt wordt als criterium de mogelijke impact welke de trend kan hebben op het verschijnsel terrorisme gehanteerd. In eerste instantie wordt de mogelijkheid van een impact ruim genomen – ook niet voor de hand liggende of wellicht vergezochte invloeden worden hierbij niet uitgesloten. De vraag of een trend relevant is voor het terrorisme is mede afhankelijk van de omschrijving van het verschijnsel terrorisme.

2.1 Demografie, ecologie, grondstoffen

1. De bevolkingsgroei van 40 a 50 procent tot 2025 is de grootste structurele uitdaging voor stabiliteit (in Noord Afrika en het Midden Oosten) (1).
2. Groeiende werkeloosheid zal een voedingsbodem zijn voor radicalisme (3).
3. Het grootste deel van de bevolkingsgroei zal in steden (veelal megasteden) plaatsvinden en tot veel ontheemdingsverschijnselen en normvervaging leiden (6)- en tot protestbewegingen tegen de verslechterende levenskwaliteit (milieu, criminaliteit) (9).
4. Dalende olieprijs zal leiden tot een drastische groei van de werkeloosheid in Noord Afrika en het Midden Oosten (1).
5. Nieuwe technologische ontwikkelingen zullen off-shore winning van grondstoffen meer mogelijk maken, maar dit kan ook tot nieuwe spanningen leiden (5).
6. Klimaatverandering zal leiden tot het oprukken van de woestijnen (1) en zeespiegelstijging. IPCC verwacht een zeespiegelstijging van een halve meter (of meer).(9) Door het laatste zullen 150 mln. mensen worden bedreigd (6).
7. Klimaatverandering zal leiden tot een serieus water tekort c.q.water tot een strategische grondstof maken.(1,3,7). Tegen 2025 zullen 1,4 mld mensen een tekort aan water hebben(3) (9 gaat uit van bijna de helft van de wereldbevolking)
8. Ca. 40% van de wereldbevolking leeft in internationale waterscheidingsgebieden hetgeen bij een dalend wateraanbod tot grensconflicten kan leiden (8).
9. Volgens de FAO zullen de verliezen als gevolg van klimaatverandering \$ 56 miljard per jaar kunnen gaan belopen (8).
10. Elke stijging van de temperatuur met 1graad Celsius doet de graanoogst met 10% dalen. (8)

11. Het onvoldoende reageren op de klimaatverandering zal een belangrijke oorzaak zijn van interstatelijke en intrastatelijke conflicten (4,6,9).
12. Een kwart van de visgronden wordt overbevist (8).
13. Doordat ecosystemen hun natuurlijke buffercapaciteit verliezen en meer mensen in kwetsbare gebieden zullen gaan wonen neemt het risico op rampen toe (7).
14. Afrika zal de komende 20 jaar de grootste bevolkingsgroei hebben van alle continenten: ca.45 % (1).
15. In landen als Pakistan, Bangladesh en Egypte zal de bevolkingsgroei in de komende decennia het opname vermogen en de hulpbronnen ver overtreffen (6).
16. China zal de komende decennia met een sterk vergrijzende bevolking te maken krijgen (9). Wereldwijd stijgt het percentage van de bevolking dat boven de 60 is van 8% in 1950 en 11% in 2007 naar 22% in 2050 (9).
17. De vraag naar energie zal tot 2030 met ca. 60% stijgen, hetgeen een investering vraagt van ca. \$550 miljard ieder jaar (8).
18. De VS blijven de komende decennia de grootste energie consument (met een stijging van 36% tussen 2002 en 2025). Tegen 2020 zal de VS 66% van zijn olie importeren tegen 47 % in 2005.
19. West Europa zal de komende decennia een dramatische daling van de bevolking laten zien (2) – een toestroom van emigranten (legaal en illegaal) zal dit enigszins compenseren(6).
20. De toenemende stroom immigranten in Europa zullen de internationale betrekkingen, de cultuur en de sociale verhoudingen veranderen hetgeen tot toenemende sociale conflicten zal leiden (8).
21. Wereldwijde voortgaande economische groei zet de energie-, grondstoffen- en watervoorziening onder grote druk (3) en zal tot geopolitieke spanningen leiden (7).
22. Het aantal economische en ecologische vluchtelingen / emigranten zal toenemen (3). Veel vrouwen komen (door mensensmokkelaars “geholpen”) illegaal (6).
23. De vraag naar voedsel zal rond 2030 met 50% gestegen zijn (3).
24. Veel afval zal op zee geloosd worden (7).
25. Door teruglopende steun aan Afrika zullen veel AIDS-wezen opgroeien in misdadige groepen en zich voegen in gewapende conflicten over natuurlijke hulpbronnen(8).
26. Wereldwijd is de drugsmarkt de grootste illegale markt (omzet ca \$150 miljard). Ze is groeiende en er komen nieuwe synthetische middelen (7). Voor veel landen blijven drugs een belangrijke bron van inkomsten.
27. Een verslechterende leefomgeving zal leiden tot meer gated communities (7) en meer particuliere beveiligingsdiensten (R).

28. Megacities zoals Mexico, Bogotá, Saõ Paulo en Buenos Aires zullen de komend 20 jaar imploderen als er niet adequate juridische en financiële maatregelen genomen worden (8).

2.2 Politiek Institutioneel

1. In verschillende landen is er sprake van een verlies van autoriteit van de overheid, resulterende in failed states, lawless territories and criminele netwerken (1).
2. Naast oorlog tussen Staten zullen zich vooral conflicten binnen Staten (burgeroorlogen, etnische- of stammen conflicten) voordoen (6).
3. Het voortduren van de Palestijnse kwestie zal leiden tot een groeiende frustratie, verbittering en haat tegen de supporters van Israel (1).
4. De politisering van de Islam zal voortduren. Er blijft verzet zowel tegen de locale autoritaire regimes als tegen de oud koloniale/ Westerse machten (1).
5. Civil society organisaties zullen de Islamitische landen van onderop proberen verder te Islamiseren (1).
6. Er zal sprake zijn van een toenemende globalisering van het netwerk van jihadistische organisaties met een globale agenda en totalitaire doelen (1) en een wereldwijde pool van jihadistische strijders.
7. De door de US National Intelligence Council voor 2025 voorziene suprematie van de VS zal niet plaatsvinden. We krijgen te maken met een multipolaire wereld (9).
8. De privatisering van de wapenindustrie, de macht van de wapenindustrie en de export van wapen (overschotten) zullen de multipolaire wereld conflictueus maken (9).
9. *Bad governance* in Afrika zal ruimte bieden aan criminele organisaties, witwassers, terrorisme, maar ook buitenlandse hulp kunnen aantrekken om dit te bestrijden.
10. In toenemende mate zullen Niet Gouvernemente Organisaties (NGO) en Multinationale Ondernemingen (MNO) een rol spelen: de NGO als pressiemiddel en kenniscentrum, de MNO als belangen organisatie. Er ontstaan ook meer vormen van samenwerking met de overheid :public private partnerships (6).
11. De VS zullen ook in de komende twintig jaar verreweg het meest van alle landen uitgeven aan R&D voor defensie (1).
12. Als gevolg van 9/11 zal de invloed van de overheid in de VS -ook op privaat terrein- toenemen (1).
13. De soft power van de VS zal verder dalen, hoewel Obama een keerpunt kan betekenen.
14. De VS blijven het internationaal recht als ondergeschikt zien aan het nationaal recht.

15. Met de opkomst van China en India ontstaat een wereldwijd multipolair systeem met mogelijk nieuwe internationale spelregels (3).
16. Stijgende jeugdwerkeloosheid zal in vele landen tot instabiliteit leiden (3) en tot een grote emigratie druk leiden.
17. De relatieve macht van non-state actors zoals NGO's en multinationals zal toenemen (3).
18. Failed states zullen een toenemende bedreiging zijn voor de internationale orde.
19. Schaarste aan grondstoffen en energie zal leiden tot protectionisme en het zoeken van toenadering tot politiek niet-correcte landen.
20. Er is sprake van een toenemend institutioneel tekort (3) en pluriformiteit tussen landen hetgeen de mogelijkheid tot het vinden van oplossingen verkleint (3). De komende 20 jaar van transitie naar een nieuw internationaal systeem zijn vol onzekerheden en risico's (3).
21. Information overload en ongekende dynamiek maken de mensen onzeker m.b.t. de toekomst en de politieke besluitvorming m.b.t. complexe globale problemen chaotisch (8). Internet en websites zullen bijdragen aan nieuwe meningsvorming en agendasetting mechanismen.
22. Wereldwijde, nationale grenzen overstijgende problemen zullen nieuwe reguleringsmechanismen vereisen met als principe "gemeenschappelijke, maar verschillende verantwoordelijkheid" (6), maar ook een tweespalt kunnen laten zien tussen kosmopolitisch georiënteerde landen en nationalistische, isolationistische regimes (6).
23. Delen van Latijns Amerika blijven de meest gewelddadige gebieden in de wereld. In enkele landen kunnen criminelen/ drugsbaronnen de macht overnemen (3). Enkele criminele kartels krijgen een wereldwijde betekenis en interfereren met zwakkere politieke regimes.
24. De onbalans tussen stijgende economische groei en globalisering enerzijds en stagnerende politieke/ democratische hervormingen anderzijds zal in een aantal landen tot binnenlandse conflicten en instabiliteit leiden (3).
25. De toename van het aantal landen met nucleaire wapens zal leiden tot een toenemend risico van diefstal of levering van wapens/kennis aan andere landen of terroristische groeperingen.(3) Kleinere nucleaire wapens zullen de drempel voor gebruik verlagen (5).
26. Globalisering en de mass- media zullen tot wereldwijde netwerken van radicalen leiden (3,7). Internet maakt niet-transparante handelingen door niet-transparante organisaties mogelijk (9).
27. Commercialisering van de media vermindert de mogelijkheden van politiek debat en zal tot een vervlakking van het democratisch proces leiden (6,7).
28. 15 % van de wereldbevolking is aangesloten op Internet - een percentage dat snel groeit- en doet de kennis over wat er in de wereld speelt toenemen (8).

29. Internet zal in toenemende mate de relatie burger -overheid beïnvloeden. Meer transparantie zal worden gevraagd. Maar er is ook een toenemende kans op manipulatie en *information warfare* (8).
30. Volgens het 'wave of terror' concept met een 40-jaar cyclus zullen thans bestaande radicale ideologieën of terroristische bewegingen in de komende decennia verzanden en draagvlak verliezen (30) of degraderen tot "gewone" criminele organisaties bv. drugshandel (5).
31. De toenemende complexiteit en samenhang tussen economie-politiek-techniek- media en communicatie wereld geeft een eigen dynamiek aan de veranderingsprocessen in de wereld welke steeds moeilijker door het bestaande institutioneel-politieke systeem gecontroleerd kan worden (laat staan gestuurd worden) (6,7).
32. Er is een toenemend verlies van vertrouwen in politiek en overheid (7).
33. Ethische conflicten en groeiende criminaliteit zullen in Centraal en Oost Europa het bereiken van een duurzame samenleving verhinderen (8).
34. Guerrilla's, paramilitairen en drug dealers zullen in Latijns Amerika tot politieke instabiliteit zorgen (8).
35. Bio terrorisme is een opkomende bedreiging van hetzelfde niveau als een nucleaire oorlog (8).
36. Cyberterrorisme zal beschouwd gaan worden als een Weapon of Mass Destruction (WMD) (8).
37. In Afrika is de samenwerking tussen rebellen en georganiseerde misdaad groeiend (8).
38. Volgens de openbare aanklager in Rusland worden 500 grote ondernemingen door de georganiseerde misdaad gecontroleerd (8)
39. Er is een toename van privatisering van de militaire macht, opkomst van paramilitaire krachten en bewakingspersoneel met de daaraan verbonden risico's (9).
40. De bescherming van de natuur (bv. tegen ontbossing of overbevissing) – *our common heritage* – zal in toenemende mate gezien worden als een beveiligingszaak – mogelijk een taak voor de VN (9).
41. De automatisering van het (internationale) betalingsverkeer maakt corruptie en witwassen van geld makkelijker (9).

2.3 Sociaal economisch

1. De Golfstaten hebben besloten het aantal buitenlandse werknemers te verminderen (1).
2. De opkomst van China en India betekent een toenemend concurrentie tussen opkomende landen voor arbeidsintensieve producten (1).

3. De ongelijkheid van welvaart tussen landen neemt toe (7).
4. Economische groei in Afrika verschilt per land -hoger in olie en grondstoffen landen- waardoor de verschillen in welvaart zullen toenemen.
5. Investerings van India en China in Afrika zullen blijven groeien – ook in “schurken staten” (1).
6. Het toezicht op de financiële sector en de internationale geldstromen zal toenemen (7).
7. De VS blijven de komende decennia de machtigste economische en militaire mogendheid (1), maar de weerstand tegen de *american way of life* en de arrogantie van de VS neemt toe (7).
8. In 2020 zal China de grootste handelsnatie zijn (1) en een van de grootste energie importeurs. Tegen 2035 kan het Chinese BNP dat van de VS gaan overtreffen (3). Er zijn echter ook steeds duidelijker remmende factoren zoals luchtvervuiling; tekort aan water; dreigend tekort aan energie; overproductie in de exportindustrie; vergrijzing; etnische en religieuze dissidenten; corruptie en politieke onvrede (5,R).
9. Etnische groeperingen en verschillende religies zullen in toenemende mate van zich laten horen in China (1).
10. Een aantal opkomende landen (China, Rusland) zal in toenemende mate gebruik maken van ‘sovereign wealth funds’ –overheid surplusses die in het buitenland belegd worden (3).
11. De betekenis van de dollar als internationaal reserve middel zal dalen, die van de euro stijgen (3).
12. Om de toelevering van energie /grondstoffen veilig te stellen zullen Staten als China en India aandelen kopen in de toeleveranciers, multinationals (3).
13. Teneinde voor de energievoorziening (olie en gas) minder afhankelijk te zijn van instabiele regio’s zal Nederland (en Europa) grootschalig investeren in alternatieven (7) en de ontwikkeling daarvan.
14. De toeleveringsinfrastructuur / pijplijnen zijn kwetsbaar voor terroristische aanslagen of criminele acties (diefstal bv.) (3).
15. Ondanks de economische groei zal in de meeste landen van de wereld het absolute aantal armen stijgen (6).
16. De inkomensverschillen tussen de top 5% en de laagste 5% is van 6 tot 1 in 1980 tot meer dan 200 tot 1 in 2005 gestegen (8). Latijns Amerika heeft de grootste inkomens kloof tussen rijk en arm.
17. De globalisering zal de sociale verschillen en spanningen in en tussen landen doen toenemen (6).
18. De rol van de vakbonden zal als gevolg van de globalisering en de groei van multinationale ondernemingen afnemen (6).

19. De stijgende kosten van geneesmiddelen zal tot alternatieve, illegale aanbod leiden (veelal via internet) (R).
20. E-commerce stijgt wereldwijd de komende jaren met meer dan 100% per jaar (8).
21. Het economisch systeem wordt in toenemende mate afhankelijk van de ICT en daarmee ook kwetsbaar voor verstoringen (virussen, cyberterrorisme, criminaliteit) in dat subsysteem (7,8)
22. De overgang naar een kennismaatschappij leidt tot andersoortige concurrentie. Intellectuele eigendomsrechten worden belangrijker, maar moeilijk te beschermen (9).
23. Er is een stijgende inkomens ongelijkheid in Latijns Amerika hetgeen tot politieke onrust zal leiden (8).
24. Globalisering, internationale arbeidsemigratie en internationale handel in voedsel en voederproducten zal leiden tot een verhoogd risico op en verspreiding van besmettingsziekten (8).
25. In Afrika zijn (in 2005) 14 miljoen aids wezen, een aantal dat tot 40 miljoen kan stijgen in 2020 (8).
26. De verstedelijking op wereldniveau wordt bepalend voor de economische groei (9).

2.4 Wetenschap en Techniek

De onderstaande trends zijn afgeleid uit publicaties (7, 10) maar tevens uit *websearch*. Om de tekst beknopt te houden zijn soms steekwoorden gebruikt in de veronderstelling dat de lezer daarbij een beeld heeft.

2.4.1 ICT en netwerken

1. Breedband communicatienetwerken, steeds vaker draadloos. Alle informatie overal beschikbaar.
2. Verknoping van netwerken door standaardisering. Convergentie van media.
3. Liberalisering telecom: veel spelers op de markt, complexe eigendomsverhoudingen infrastructuur, onduidelijke verantwoordelijkheden.
4. Micro/nanoelektronica en netwerken leiden tot alomtegenwoordigheid van intelligentie in apparaten en omgevingen.
5. Precisienavigatie : GPS, Gallileo, microgolf radar – ook in gebouwen. Altijd precies weten wie waar wanneer is.
6. Netwerken voor data, energie, goederen, mensen, diensten, producten, kennis steeds meer complex verknoopt. Mogelijke domino-effecten.

7. Optische neurocomputer, kwantumcomputer. Superdenkkracht voor bijvoorbeeld het kraken van codes en of het associëren van gegevens.
8. Signaalverstoringsapparaten om communicatie of navigatie plat te leggen.
9. Netwerken kennen het 'hub and spoke' model: de hubs zijn de knooppunten waar netwerken bijeenkomen – en waar ze kwetsbaar zijn.

2.4.2 Man-machine interfaces

1. Spraakherkenning en –synthese
2. Beeldherkenning en –synthese
3. Geluidherkenning en –synthese
4. Reukherkenning en geursynthese
5. Tezamen: virtuele, auditieve en tactiele realiteit en simulatie van presentie
6. On-line translation in toenemend aantal talen – altijd weten wat iemand zegt en bedoelt
7. Web 2.0, 3.0, 4.0 etc – versmelting van mens en internet
8. Robotica: sociale robots, persoonlijke robots (robots die voor je vechten en robots die voor je zorgen)
9. Avatars op het net en op straat – lastig onderscheid tussen echte of synthetische identiteit
10. Convergentie van nanotechnologie, biotechnologie, informatica en cognitiewetenschappen. Fusie van mens en machine. Beïnvloeding van het brein?
11. Head-up displays en retinale displays. Alle informatie onder de lastigste omstandigheden visueel beschikbaar.
12. Flexibele en oprolbare beeldschermen, elektronisch papier
13. Domotica – alle apparaten in huis en op kantoor op afstand uit te lezen en te bedienen
14. Digitale röntgenbril. Herkenning van verstopte voorwerpen.
15. Antigeluid. Muisstil kunnen verplaatsen van mensen en dingen.
16. Geheugenpil. Altijd alles uit de herinnering tevoorschijn kunnen halen.

2.4.3 Energie, grondstoffen, klimaat en milieu

1. Het einde van goedkope olie en gas – geopolitieke spanningen
2. Extreme exploratie, productie, transport en distributie van schaarse olie en gas
3. Kwetsbare pijpleidingen
4. Toename duurzame energieprojecten: zon, wind, water, biobrandstoffen, geothermiek
5. Deels antropogene klimaatverandering met extremer weer

6. Gasturbines zo klein als een knoop
7. Superlasers voor energieoverdracht
8. Kernfusie-experimenten en een nieuwe impuls voor kernenergie
9. Tropische ziekten migreren naar gematigde klimaatstreken, nieuwe pandemieën
10. Bacteriën die verontreinigingen opruimen
11. Groot tekort aan essentiële grondstoffen – geopolitieke spanningen

2.4.4 Defensie en ruimtevaart

1. Onbemande lucht- en ruimtevaart
2. Onbemande wapens
3. Marktwerking in transportcapaciteit, burgerruimtevaart
4. Ruimtelift – goedkope lancering van satellieten
5. Ruimtepuin – bedreiging van ruimtevaartuigen en satellieten met eenvoudig afval
6. Terugkeer van de zeppelin
7. Het einde van de ‘zwarte doos’ – van vliegtuigbewegingen en status quo is altijd alles bekend
8. Laserwapens – ook als handwapen
9. Mijnwerken in de ruimte

2.4.5 Transport

- Persoonlijke onderzeeër
- Elektrificeren van vervoer
- Onbemande voertuigen
- Hoge snelheidstreinen
- Elektromagnetische katapult – nieuwe wapens en lanceerinrichtingen
- Supergeleidende elektromotoren

2.4.6 Bouw, materialen, constructies

1. Ultra lichte en sterke bouwmaterialen
2. Slim nanostof in materialen, verf en coatings – een ‘vingerafdruk’ voor alles
3. Zelfreparende materialen
4. Kunstdiamant – supersterke en superlichte materialen

2.4.7 Productieautomatisering

1. Desktopmanufacturing en – production: geautomatiseerde productie en processen op het bureaublad
2. Personal printers kunnen geld drukken
3. Rapid prototyping: snel exacte kopieën van uiteenlopende voorwerpen

2.4.8 Voeding

1. GM voeding
2. Drinkwater uit urine
3. Landbouwintensivering en metropolitane landbouw

2.4.9 Biotechnologie, farmacologie en medische technologie

1. Nieuwe gepersonaliseerde geneesmiddelen
2. Tissue engineering – de maakbare mens
3. Uitgestorven organismen weer tot leven gebracht
4. Eerste menselijke kloon
5. Draadloos op afstand opereren
6. Biocompatibele nanochips voor neurosensorische toepassingen
7. Polymere kunstspieren
8. Lab-on-a-chip: complete fabriekjes zo klein als een muntstuk
9. Gendoping en genterapie: verbeter / verander de blauwdruk van de mens
10. Pil van Drion (euthanasiepil via internet verkrijgbaar)
11. Real artificial life – de eerste synthetische virussen en bacteriën
12. Neurale netwerken - menselijke denkkraft nageemaakt in software en hardware
13. Volledige uitschakeling pijn
14. Verlenging vitale levensduur (met 100 jaar nog fit)
15. Stamceltechnologie voor genezing en herstel van ziekten en wonden
16. Slaaponderdrukker - een week lang functioneren zonder slaap

2.5 Cultuur, normen, waarden

1. Er ontstaat een groeiende spanning tussen lokaal Islamitisch activisme en de seculaire elite in een aantal Islamitische landen (1).

2. Een aantal extremistische Islam bewegingen zullen zich gaan verzetten ("jihadisme") tegen de democratisering als zijnde een zonde tegenover God (1).
3. Een op de drie Amerikanen nemen het woord van de Bijbel letterlijk (en staan daarbij dus dicht bij de Islam) en hetzelfde percentage meent dat Israel een Bijbelse opdracht vervult – dit zal de komende tijd niet veranderen.
4. Achterblijvend sociaal, economische- en politieke ontwikkeling in sommige landen zal leiden tot een gevoel van frustratie, slachtofferschap en agressie jegens een zondebok.
5. Globalisering en modernisering kan leiden tot vervreemding en ontregeling (R). Globalisering zal leiden tot nationalistische c.q. populistische reacties (4) en als gevolg van toenemende emigratie tot grotere heterogeniteit per land leiden (6).
6. Als reactie op de globalisering neemt de interesse in locale taal en cultuur toe en vermindert de solidariteit aan het nationale niveau (9). Europa is in 2025 eerder een mozaïek van locale culturen dan een federatie van nationale staten (9).
7. Mede onder invloed van de informatie uitwisseling door Internet zullen minderheden hun onafhankelijkheid opeisen (9).
8. De Clash of civilizations, door Samuel Huntington voorzien, zal niet plaatsvinden. In plaats daarvan zien we multiculturele en multi-etnische blokken als Europa en India die op diversiteit gericht zijn (9).
9. Indiase levensfilosofie sluit beter aan bij de noodzaak van het behoud van biodiversiteit, een harmonisch ecosysteem en respect voor al wat leeft. Er zal een toenemend belangstelling zijn voor de wijsheid uit India (9).
10. Globalisering zal in ontwikkelende landen leiden tot het ontstaan van culturele fragmentering, het ontstaan van een op het Westen georiënteerde elite (6).
11. De komende 15 -20 jaar is een periode van grote historische omslagpunten en tipping points waarbij vele factoren een rol spelen (3). Het aantal risico's zal wereldwijd stijgen (de Risicomaatschappij); het (conflict) beheersingsmechanisme schiet hier tekort (4).
12. Een groot deel van de economische groei wordt gerealiseerd in State controlled, veelal semi-democratische landen hetgeen de aantrekkelijkheid van de Westerse ideologie (marktdenken, democratie) doet afnemen (3).
13. In verschillende Latijns Amerikaanse en Aziatische landen zullen vrouwen een hoger opleidingsniveau krijgen dan mannen (3). In de Moslim wereld betekent hoger opgeleide vrouwen een afzwakking van de traditionele Moslim familie cultuur en daarmee een meer openstaan voor radicale uitingen (3).
14. De VS blijven openstaan voor buitenlandse studenten en onderzoekers(3).

15. Het toenemend aantal internationale toeristen vormt een bedreiging voor de lokale cultuur/eigenheid (alook voor de bio-diversiteit) (6).
16. Met de komende geopolitieke machtsverschuiving (bv. de opkomst van China en India) zal de universaliteit van de mensenrechten ter discussie komen te staan en leiden tot cultuurrelativisme (bv. Islamitische of Aziatische waarden) en het komen tot gemeenschappelijke actie voor het verbeteren van de mensenrechten, c.q.. sociaal economische situatie, bemoeilijken (6).
17. In de toekomstige samenleving zijn nieuwe instituties als NGO's, netwerken, Internet groepen, e.d. veelal belangrijker en kunnen op meer sympathie rekenen dan de klassieke instituties zoals de Staat of ondernemingen. Hierdoor ontstaat ook een kritischer houding tegenover en minder steun voor de laatsten (9).
18. De invloed van NGO's zal groeien, vooral op het gebied van mensenrechten en planetaire problemen, zoals het klimaat.(9) NGO' kunnen soms een dead-lock of impasse tussen Staten doorbreken (9).

3 Literatuur

3.1 Literatuur radicalisering

- Arena, M.P. and B.A. Arrigo (2006) *The Terrorist Identity. Explaining the Terrorist Threat*, New York/London
- Art, R.J. and L. Richardson (2007) *Democracy and counterterrorism: lessons from the past*, Washington
- AIVD (2001) *Terrorisme aan het begin van de 21e eeuw; dreigingsbeeld en positionering AIVD*, Den Haag
- Ball, K. (2003) *The Intensification of Surveillance. Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age*, London
- Bjorgo, T. (2005) *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward*, Milton Park
- Bos, K. van den, e.a. (2009) *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: Onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*, Universiteit Utrecht, WODC, Ministerie van Justitie
- Crenshaw, M. (ed.) (2007) *Terrorism in Context*, University Park
- Cronin, A.K. and J.M. Ludes (2004) *Attacking Terrorism. Elements of a Grand Strategy*, Washington D.C.

- Della Porta, D. (1995) *Social Movements, Political Violence and the State. A Comparative Analysis of Italy and Germany*, Cambridge
- Evangelista, M. (2008) *Law, Ethics and the War on Terror*, Cambridge
- Fukuyama, F. (1992) *The end of history and the last man*.
- Furedi, F. (2007) *Invitation to Terror. The Expanding Empire of the Unknown*, London/New York
- Ganor, B. (2005) *The Counter-Terrorism Puzzle. A Guide for Decision Makers*, New Brunswick/London
- Gore, A. (2007) *An Inconvenient Truth: The Planetary Emergency of Global Warming and What We Can Do About It*
- Graaf, B. de (2009) *De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme*. Oratie, Universiteit Leiden.
- Graaff, B. de (2010) *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*, Amsterdam
- Gray, J. (2003) *Al-Qaida en de moderne tijd*, Ambo.
- Honderich, T (2003) *Terrorism for Humanity*. Inquiries in Political Philosophy, London
- Horgan, J. (2005) *The Psychology of Terrorism*, London
- Howard, D. and R.L. Sawyer (2007) *Terrorism & Counterterrorism. Understanding the New Security Environment, Readings and Interpretations*, Columbus
- Hudson, R. A. and M. Majeska (1999) *The sociology and the psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?* A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, Library of Congress, Federal Research Division, Library of Congress, Washington D.C.
- Heiber, M., B. O'Leary and J. Tirman (eds.) (2007) *Terror, Insurgency, and the State. Ending Protracted Conflicts*, Philadelphia
- Hudson, R. A. and M. Majeska (1999) *The sociology and the psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?* A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, Library of Congress, Federal Research Division, Library of Congress, Washington D.C.
- Huntington, S.P. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster
- Ministerie van Justitie (2005) *Terrorismebestrijding*, Brief van de Minister van Justitie aan de Tweede Kamer der Staten Generaal. 19 augustus 2005.
- Lia, B. (2005) *Globalisation and the Future of Terrorism. Patterns and predictions*, Routledge

- Wilkinson (1997) Uit Hudson, 1999
- Lia, B. and K.H.-W. Skjøelberg (2004) *Warum es zu Terrorismus kommt. Ein Überblick über Theorien und Hypothesen zu den Ursachen des Terrorismus*, Journal für Konflikt- und Gewaltforschung, vol. 6/1, pp. 121-163
- Linde, F.J.G. van de (2009). *Een korte geschiedenis van de naoorlogse praktijk van toekomstverkenning in Nederland*. In: Praktijken van toekomstverkenning, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, in druk.
- Meadows, D. (1972) *Limits to growth*.
- Meertens, R.W., Y.R.A. Prins en B. Doosje (2006) *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaalpsychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*, Schiedam
- Meggle, G. (ed.) (2005) *Ethics of Terrorism & Counter-Terrorism*, Frankfurt
- Moghaddam, F.M. (2008) *How Globalization Spurs Terrorism. The Lopsided Benefits of "One World" and Why That Fuels Violence*, Westport, CT/London
- Neiman, S. (2008) *Morele helderheid. Goed en kwaad in de 21ste eeuw*
- Norris, P., M. Kern and M. Just (eds.) (2003) *Framing Terrorism. The News Media, the Government and the Public*, New York/London
- Ranstorp, M. (ed.) (2007) *Mapping Terrorism Research. State of the art, gaps and future direction*, London/New York
- Richardson, L. (ed.) (2006) *The Roots of Terrorism*, London
- Reich, W. (ed.) (1998) *Origins of Terrorism. Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, Washington D.C.
- Rommelspacher, B. (2006) *Der Hass hat uns geeint. Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus der Szene*, Frankfurt/New York 2006
- Sageman, M. (2004) *Understanding Terror Networks*, Philadelphia
- Silke, A. (ed.) (2004) *Research on Terrorism. Trends, Achievements and Failures*, London/Portland, OR
- Slooman, M. en J. Tillie (2006) *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*, Instituut voor Migratie- en Etnische Studies, Universiteit van Amsterdam
- Taleb, N. (2007). *The Black Swan - The impact of the highly improbable*
- Victoroff, J. (2005) *The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches*, Journal of Conflict Resolution, vol. 49 no. 3, pp. 3-42
- VNG (2006) *Radicalisme signaleren en aanpakken, Vroegtijdige aanpak van radicaliserende jongeren*, Sdu uitgevers

- Weimann, G. (2006) *Terror on the Internet. The New Arena, The New Challenges*, Washington D.C.

3.2 Literatuur trends (genummerd tbv specifieke verwijzing in startnotitie en Bijlage 1)

1. Gnesotto, N. and G Grevi (2006) *The New Global Puzzle. What world for the EU in 2025?*, Institute for Security Studies
2. Friedman, G. (2009) *The next 100 years. A forecast for the 21st century*, Doubleday, 2009.
3. National Intelligence Council (2008) *Global Trends 2025: a Transformed World*, Washington D..C.
4. World Economic Forum (2007) *Global Risks 2007. A Global Risk Network Report*, Washington D.C.
5. Worldwatch Institute (2009) *Vital Signs 2009 – the trends that are shaping our future*
6. Stiftung Entwicklung und Frieden (1999) *Global Trends – Fakten, Analysen, Prognosen*
7. Commissie van Overleg Sectorraden (2007) *Horizonscan 2007 – naar een toekomstgerichte beleids- en kennisagenda*
8. United Nations University (2005) *Global Challenges for Humanity, The Millennium Project*
9. Gaudin, T. (2008) *The World in 2025: A challenge to reason*, European Commission DG Research
10. European Technology Platforms: *Strategic Research Agenda's*

Bijlage 2: Lijst van deelnemers

naam	instelling	Ronde 1	Ronde 2	Ronde 3
Abels, P.	NCTb	Ja	Ja	ja
Asbeek, W.	WRR	ja	ja	interview
Bakker, E.	Clingendaal	ja	ja	nee
Dercon, P	AIVD	Ja	Ja	ja
Dokter, A.	MIVD	Ja	Ja	ja
Dongen, T. van	HCSS	Ja	Ja	ja
Eijkman, Q.	Campus Den Haag	Ja	Ja	Ja
Engbersen, G.	EUR	Ja	Nee	nee
Kommer, M.	Ministerie van Justitie	Ja	Ja	nee
Kluveld, A.	Volkskrant, UVA	Ja	ja	ja
Leeuw, F	WODC	Ja	Ja	interview
Schnabel, P.	SCP	Ja	Ja	interview
Volkers, A.	VNO-NCW	Ja	Ja	nee
Zunderd, P. van	Veiligheidsregio Midden NL	Ja	Ja	Nee
Totaal		14	13	9

Bijlage 3: Vragen in de eerste ronde

Deze Bijlage bevat de brief waarmee de deelnemers in de eerste ronde werden geïnstrueerd.

Geachte deelnemer aan het Delphi-onderzoek over radicalisering en brede maatschappelijke trends,

Allereerst onze grote dank voor uw bereidheid om aan dit onderzoek mee te werken.

Hopelijk heeft de startnotitie een bruikbare achtergrond verschaft in aanvulling op uw eigen expertise.

We gaan nu beginnen met de eerste ronde. We hebben getracht de daarvoor benodigde tijd tot een minimum te beperken door in essentie maar twee vragen te stellen, geordend in een tabel die verwijst naar de startnotitie. We wensen u bij voorbaat veel plezier met deze exercitie.

Aangehecht treft u een Microsoft Excel bestand aan, alsmede een Microsoft Word bestand. Tevens hechten we nogmaals in PDF de startnotitie aan voor uw gemak. Inhoudelijk zijn de beide eerstgenoemde bestanden identiek.

Voor het invullen gebruikt u bij voorkeur het Excel bestand. Na het invullen kunt u het per e-mail opsturen. Dat gaat het snelst. Mocht u om wat voor reden dan ook deze voorkeur niet delen, dan kunt u het Word bestand uitprinten in liggend formaat, het met de hand invullen en vervolgens per post opsturen. Adresgegevens treft u onderaan deze e-mail. Wij denken dat de vragenlijst voor zichzelf spreekt. Niettemin enige explicatie en aanwijzingen:

De eerste vraag betreft uw inschatting van de invloed van een trend op radicaliseringsprocessen.

De tweede vraag betreft uw inschatting van de kans die dit biedt voor terrorismepreventiebeleid.

Beide vragen zijn geordend naar trends in de 'Pentapool', precies zoals in de startnotitie.

In het invulformulier zijn de trends slechts summier aangeduid. De startnotitie vormt de referentie.

(...)	invloed op radicaliseringsprocessen	(...)	kansen voor terrorismepreventiebeleid
	1= (geen); 2 = (nauwelijks); 3 = (enige); 4 = (sterke); 5 = (zeer sterke)		
cijfer	aandachtspunt	cijfer	aangrijpingspunt

Verzoek is om in de vragenlijst met een cijfer 2-5 uw oordeel aan te geven in de desbetreffende kolom. Het cijfer 1 hoeft u niet te plaatsen – bij een blanco score gaan wij er van uit dat u een '1' bedoelt. Dit om u tijd te besparen - onze verwachting is dat in veel gevallen de score '1' zal zijn.

De vraag over de kansen voor terrorismepreventiebeleid hoeft u natuurlijk alleen te beantwoorden als u voor de desbetreffende trend een invloed ziet op radicaliseringsprocessen. Met andere woorden, als de kolom voor het cijfer voor radicaliseringsprocessen leeg blijft (ofwel een '1'), dan blijft de kolom voor het cijfer voor terrorismepreventiebeleid ook leeg. Op deze wijze kan het invullen vrij vlot gaan.

Als u een cijfer 2-5 plaatst dan kunt u daarbij een korte toelichting geven. In de kolom 'aandachtspunt' kunt u bijvoorbeeld een element van het radicaliseringsproces aangeven. In de kolom 'aangrijpingspunt' kunt u bijvoorbeeld een element van terrorismepreventiebeleid aangeven. In de tweede ronde zullen we verder ingaan op aandachtspunten en aangrijpingspunten, maar u heeft nu al een kans voor een schot voor de boeg. Voor uw toelichting kunt u meer ruimte nemen dan het vakje in de tabel aangeeft.

Ten slotte zijn bij elke serie trends enkele genummerde regels blanco gelaten. Daar kunt u trends vermelden die u in de startnotitie hebt gemist. Vergeet niet daarbij ook uw score en toelichting te vermelden. Voor de omschrijving van de door u in te brengen trends kunt u meer ruimte nemen dan het vakje in de tabel aangeeft.

Bijlage 4: Voorbeeld van een gepersonaliseerd vragenformulier in de tweede ronde

In de tweede ronde ontving elk van de deelnemers een set vragen afgestemd op diens afwijkende positie ten opzichte van andere deelnemers. Als voorbeeld is hier een van de vragenformulieren opgenomen. Het aantal gestelde vragen werd beperkt tot 4 tot 9 per persoon om het doen invullen van het formulier te bevorderen.

Vraag 1.

In de startnotitie staat de volgend trend:

'Het aantal economische en ecologische vluchtelingen/ emigranten zal toenemen (3). Veel vrouwen komen (door mensensmokkelaars "geholpen") illegaal'.

Veel respondenten gaven aan dat ze van deze trend een invloed verwachten op radicaliseringsprocessen (scores 3 en 4). U heeft echter hier geen cijfer ingevuld, overeenkomend met 'geen invloed op radicaliseringsprocessen'.

- **Indien u op grond van de score van anderen uw antwoord wilt bijstellen, wat is dan uw nieuwe score?**

1= (geen) 2 = (nauwelijks) 3 = (enige) 4 = (sterke) 5 = (zeer sterke)

(keuze **bold** maken (indien digitaal) of omcirkelen (indien met de hand wordt ingevuld))

- **Indien u uw score niet wilt bijstellen, geef dan hieronder in een korte zin aan waarom u denkt dat er geen invloed is (of een andere passende onderbouwing van uw score '1').**

Ik denk dat er geen invloed is omdat ...

Vraag 2.

In de startnotitie staat de volgend trend:

'Bio terrorisme is een opkomende bedreiging van hetzelfde niveau als een nucleaire oorlog.'

Veel respondenten gaven aan dat ze van deze trend een invloed verwachten op radicaliseringsprocessen (scores 2, 3 en 4). U heeft echter hier geen cijfer ingevuld, overeenkomend met 'geen invloed op radicaliseringsprocessen'.

- **Indien u op grond van de score van anderen uw antwoord wilt bijstellen, wat is dan uw nieuwe score?**

1= (geen) 2 = (nauwelijks) 3 = (enige) 4 = (sterke) 5 = (zeer sterke)

(keuze **bold** maken (indien digitaal) of omcirkelen (indien met de hand wordt ingevuld))

- **Indien u uw score niet wilt bijstellen, geef dan hieronder in een korte zin aan waarom u denkt dat er geen invloed is (of een andere passende onderbouwing van uw score '1').**

Ik denk dat er geen invloed is omdat ...

Vraag 3.

In de startnotitie staat de volgend trend:

'Onbemande wapens'.

De meeste respondenten gaven aan dat ze van deze trend geen invloed verwachten op radicaliseringsprocessen (enkele scores 2 en 3). U heeft echter hier een '4' ingevuld, overeenkomend met 'sterke invloed op radicaliseringsprocessen'.

- **Indien u op grond van de score van anderen uw antwoord wilt bijstellen, wat is dan uw nieuwe score?**

1= (geen) 2 = (nauwelijks) 3 = (enige) 4 = (sterke) 5 = (zeer sterke)

(keuze **bold** maken (indien digitaal) of omcirkelen (indien met de hand wordt ingevuld))

- **Indien u uw score niet wilt bijstellen, geef dan hieronder in een korte zin aan waarom u denkt dat er geen invloed is (of een andere passende onderbouwing van uw score '4').**

Ik denk dat er sterke invloed is omdat

Vraag 4.

In de startnotitie staat de volgend trend:

'Er ontstaat een groeiende spanning tussen lokaal Islamitisch activisme en de seculaire elite in een aantal Islamitische landen'.

Veel respondenten gaven aan dat ze van deze trend een invloed verwachten op radicaliseringsprocessen (scores 4 en 5). U en heeft echter hier geen cijfer ingevuld, overeenkomend met 'geen invloed op radicaliseringsprocessen'.

- **Indien u op grond van de score van anderen uw antwoord wilt bijstellen, wat is dan uw nieuwe score?**

1= (geen) 2 = (nauwelijks) 3 = (enige) 4 = (sterke) 5 = (zeer sterke)

(keuze **bold** maken (indien digitaal) of omcirkelen (indien met de hand wordt ingevuld))

-
- **Indien u uw score niet wilt bijstellen, geef dan hieronder in een korte zin aan waarom u denkt dat er geen invloed is (of een andere passende onderbouwing van uw score '1').**

Ik denk dat er geen invloed is omdat ...

Vraag 5.

U heeft in de eerste ronde geen gebruik gemaakt van de mogelijkheid om zelf trends te noemen die niet in de startnotitie staan, maar die u wel sterk of zeer sterk geassocieerd acht met radicaliseringsprocessen. Hieronder hebt u alsnog de gelegenheid om desgewenst zo'n trend te noemen.

Vraag 6.

Over welke trend - en de associatie daarvan met radicaliseringsprocessen - zou u in de derde ronde het liefst met de andere deelnemers in gesprek gaan? (**Bold** maken of omcirkelen welke van toepassing is):

- Politisering van de Islam en uitbreiding van jihadistische netwerken
 - Bevolkingsgroei in (mega)steden, sterke migratiestromen en ontheemden
 - Groeiende werkloosheid, vooral bij de jeugd, en grote welvaartsverschillen
 - Watertekorten en tegenvallende of onvoldoende oogst.
 - Niet-functionerende Staten en oploeiende conflicten.
 - Sociale en culturele spanningen door confrontaties tussen het Westen en het niet-Westen.
 - Anders:
-

Bijlage 5 Scoretabel

Tabel met ruwe data uit de eerste en tweede ronde. De tabel is gerangschikt naar de trends in de startnotitie. Verschillen die significant werden beoordeeld in de eerste ronde en vervolgens zijn geselecteerd voor bevraging in de twee ronde hebben per cel twee scores, gescheiden door een 'forward slash' teken. De score achter de forward slash is de score die na overdenking in de 2^e ronde werd gegeven.

27	gated communities	3	3		2		3	3							
28	implosie megacities	3	3			4	3	3				3		2	3
Politiek Institutioneel															
1	failed states, lawless territories	4	4		4	4	5	1/3	4	4		5		4	4
2	burgeroorlogen	3	4	3	4	4	4	3	2	3	1/3	4		5	3
3	haat tegen de supporters van Israel	3	4	3	5	4	5	3	2	3	4	5		4	3
4	politisering van de Islam	3	4	3	5	4	5	4	2	3	4	5	3	5	4
5	Islamiseren	3	4	1/3	4	4	4		2	1/2	4	4		3	2
6	globalisering jihadisme	3	4	3	5	4	5	3	4	3	4	4		5	4
7	multipolaire wereld		3		4/4	4	3							2	
8	wapenindustrie	2	3		3	4	3		2					3	
9	bad governance in Afrika	3	4		3	4	4	3	4	3		2		2	3
10	NGO en MNO pps			2		3		3							
11	defensieresearchbudget VS		2		2			4							4
12	toenemende overheidsinvloed VS	2	2		2	4/4		3							
13	dalende soft power VS				3	4	3							2	
14	VS nationaal recht domineert	2			3		3								
15	opkomst van China en India		2		2	3	3		2					2	4
16	Stijgende jeugdwerkeloosheid	1/1	3	3	4	4	4	3	2	3		2		3	4
17	macht van NGO en MNO			2		3	3	3							
18	failed states	3	4	1/3		4	4		4	4		5		3	4
19	protectionisme		2		4/4	2	3							3	
20	transitie internationaal systeem		2		4/4	3	3							2	
21	complexe besluitvorming				4/4	2	3		2					3	
22	kosmopolis vs isolationisten		2		3	3	3		3			3		3	3
23	kartels Latijns Amerika		2		2	3	3			3					
24	onbalans economie democratie	2	4		3	3	4	4	5			4		2	
25	profliteratie nucleaire technologie		3		2	3	3		2	2		3		2	4

